

บทที่ 4

ที่มาของยางรัก

ประชาชนไทยโดยทั่วไปรวมทั้งคนในภาคเหนือ ยังเข้าใจผิดคิดว่าต้นรักที่นำดอกกรักรมาร้อยเป็นพวงมาลัย หรือประดับพานดอกไม้ เป็นต้นไม้ชนิดเดียวกับต้นรักที่ให้ยางรัก และสามารถนำยางรักมาทาเพื่อทำเครื่องเงินได้ งานวิจัยนี้จึงต้องการให้ข้อมูลที่ถูกต้องเกี่ยวกับต้นรักชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในประเทศไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นรักที่ให้ยางรักเพื่อนำยางรักมาทา เครื่องรัก หรือเครื่องเงินของคนในภาคเหนือ ยางรัก หรือที่ชาวล้านนาเรียกว่า น้ำฮัก ได้มาจากการเจาะเก็บน้ำยางจากต้นรักใหญ่ ซึ่งเป็นพันธุ์ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งในวงศ์มะม่วง (Anacardiaceae) แตกต่างจากต้นรัก (Calotrupis gigantea Linn) หรือที่ชาวเมืองเพชรบุรีเรียกว่า รักเขาหรือรักซ้อน ที่เป็นไม้พุ่มในวงศ์ Asclepiadaceae ที่คนไทยนิยมนำดอกกรักรมาร้อยพวงมาลัย

ยางรักมีชื่อสามัญว่า LACQUER VARNISH เป็นน้ำยางที่ได้มาจากต้นไม้ยืนต้นขนาดกลาง ขึ้นอยู่เป็นหย่อม ๆ กระจายทั่วไปตามป่าเบญจพรรณที่ค่อนข้างแห้งแล้งทางภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ตอนบน

ต้นรัก หรือ LACQUER TREE มีชื่อทางภาษาพฤกษศาสตร์ว่า MELANORRHOEA USITATA หรือในแต่ละภาคของประเทศเรียกต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้

ภาคกลาง เรียก รักใหญ่ รักน้ำเกลี้ยง และรัก

ภาคเหนือ เรียก ฮักหลวง ฮัก

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เรียก น้ำเกลี้ยง

ภาคตะวันตก (กระเหรี่ยงที่กาญจนบุรี) เรียก ชู

ภาคใต้ เรียก รัก (สัมมนาวิชาการศึกษายางรักเพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาไทยอันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี)

ทั้งนี้ไม้ในวงศ์มะม่วงที่ให้น้ำยางสำหรับนำมาทาเครื่องรักนั้นมี 2 สกุล คือ *Rhus* และ *Melanorrhoea* ในสกุล *Rhus* มีอยู่ 4 ชนิด ได้แก่ *Rhus Vernicifera* (ต้นรักจีนหรือรักญี่ปุ่น) *Rhus Succedanea* (ต้นรักเวียดนาม) *Rhus Ambigua*, และ *Rhus Trichocarpa* ซึ่งในกลุ่มนี้ ต้นรักจีนหรือรักญี่ปุ่นถือเป็นชนิดพันธุ์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่องานศิลปกรรมและอุตสาหกรรมเครื่องรักในแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียง ส่วนต้นรักในสกุล *Melanorrhoea* ที่นิยมใช้กรีดน้ำยางมี 2 ชนิด ได้แก่ *Melanorrhoea Usitata* (ต้นรักใหญ่หรือรักพม่า) และ *Melanorrhoea Laccifera* (ต้นน้ำเกลี้ยง) (สมถวิล นิลวิไล และ ศิริชัย หวังเจริญตระกูล, 2541:113)

ลักษณะเฉพาะของต้นรักใหญ่

ต้นรักใหญ่ทางภาคเหนือเรียกว่า อักหลวง ชาวกะเหรี่ยงทางแม่ฮ่องสอนเรียกว่า ชู เป็นไม้หวงห้าม นิเวศวิทยา พบขึ้นตามป่าเบญจพรรณ ที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 700-1,200 เมตร เป็นไม้ขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูง 15-25 เมตร ลำต้นเปลาตรงหากขึ้นในที่อุดมสมบูรณ์ ต้นโตวัดรอบต้นได้ประมาณ 80-250 เซนติเมตรเรือนยอดเป็นพุ่ม เปลือกสีเทาแก่หรือสีน้ำตาลปนเทา เป็นสะเก็ดแตกเป็นแว่น ๆ มียางรักสีดำข้นตามรอยแยก ตามส่วนที่ยังอ่อนอยู่จะมีขนสีน้ำตาลปนเทาหนาแน่น และขนจะร่วงหลุดไปเมื่อต้นแก่ (ภาพประกอบที่ 1)

ภาพที่ 1 ต้นรักใหญ่หรืออักหลวง

ต้นรักที่ให้อย่างรักซึ่งคนในภาคเหนือออกเสียงเรียกว่า “น้ำฮัก” นี้ได้มาจากการเจาะต้นไม้ชนิดหนึ่ง คือ ต้นรัก ต้นรักที่ทำการเจาะกรีดเอายางมามีหลายชนิดด้วยกัน แต่ที่นิยมเจาะเอายางมากที่สุดในพื้นที่ต่าง ๆ ในภาคเหนือนั้นคือ ไม้รักใหญ่หรือฮักหลวง กล่าวกันว่าต้นรักชนิดอื่น ๆ นั้นให้อย่างรักน้อยไม่คุ้มค่าใช้จ่ายและเวลาที่ลงทุนไป จึงไม่นิยมกัน

ต้นรักที่มักกรีดเอายางออกมาใช้ประโยชน์นั้น อาจแบ่งได้เป็นชนิดต่าง ๆ ดังนี้

1. รักใหญ่หรือฮักหลวง (*Melanorrhoea Usitata*) วงศ์ *Anacardiaceae* ชอบขึ้นและเจริญงอกงามดีในป่าโปร่งแล้ง ซึ่งมีดินเป็นลูกรังหรือดินปนทรายที่มีการระบายน้ำดี ส่วนมากพบขึ้นปะปนอยู่กับไม้รักหนู ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้พลวง ในระดับสูงจากน้ำทะเล 1,200 เมตร พบมากในพื้นที่อำเภอจอมทอง ผา่ง และเชียงดาว ในพื้นที่ของจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย และจังหวัดแม่ฮ่องสอน ฯลฯ ส่วนทางภาคอีสานก็มีขึ้นอยู่ประปราย โดยเรียกว่า “ไม้น้ำเกลี้ยง”

ลักษณะของต้นรักใหญ่ เป็นไม้ผลัดใบขนาดใหญ่ ลำต้นตรง เปลือกบาง ด้านนอกสีเทาแก่ แตกสะเก็ดเป็นแฉกเล็ก ๆ เปลือกด้านในสีแดงคล้ำ เนื้อไม้สีแดงเข้ม ความสูง 15-20 เมตร ขนาดโตวัดรอบลำต้นได้ถึง 3 เมตร

ลักษณะใบ เป็นรูปไข่ ปลายแหลม สีเขียวเข้ม เมื่อแก่จัดจะกลายเป็นสีแดง ผลัดใบระหว่างเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์ ส่วนใบของต้นรักอาจจะค่อย ๆ ร่วงไปจนถึงระยะผลิใบใหม่ประมาณเดือนมีนาคม-เมษายน

ลักษณะดอก ดอกช่อเป็นพุ่ม ประกอบด้วยดอกเล็ก ๆ มีสีขาวหรือสีไข่ไก่ ดอกบานในเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์

ลักษณะผล กลม เปลือกบางเป็นเยื่ออ่อนหุ้ม ใช้รับประทานได้ มีก้านยาวประมาณ 3-4 เซนติเมตร ติดกับกลีบดอก (Petals) ซึ่งมี 5 กลีบ ยาวประมาณ 3-4 นิ้ว มีสีแดงเข้ม กลีบนี้ยังคงเจริญติดอยู่กับขั้วดอก และเหี่ยวแห้งไปพร้อมกับผล เมื่อผลร่วงอาจหักออกจากกัน หรือติดไปด้วยกันคล้ายกับร่มชูชีพ เมื่อผลร่วงลงถึงพื้นดินแล้ว หากมีความชื้นพอที่จะเริ่มงอกทันที เราจึงพบไม้นี้ขึ้นอยู่เป็นกลุ่ม ๆ ทั่วไปในพื้นที่ป่าภาคเหนือ โดยเฉพาะมักพบเห็นตลอดระยะทางจากอำเภอเชียงดาวไปจนถึงเมืองหางในรัฐฉาน ประเทศเมียนมาร์ และจะพบในพื้นที่ที่เป็นป่าโปร่งค่อนข้างแล้งทั่วไป (ภาพประกอบที่ 2)

ภาพที่ 2 ดอกรัก

2. รักหนูหรือรักน้ำ (*Buchanania Latifolia*) วงศ์ Anacardiaceae มีใบใหญ่เรียบลำต้นตรงเปลือกของลำต้นแข็ง ชอบขึ้นอยู่ตามริมห้วยที่มีน้ำขัง มักขึ้นในพื้นที่อำเภอต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเชียงใหม่ รักชนิดนี้ไม่เป็นที่นิยมของผู้ที่มีอาชีพกรีดยางรัก เพราะได้ปริมาณยางรักน้อยและมีคุณภาพด้อยกว่ารักใหญ่หรือรักหลวง อีกทั้งยางรักชนิดนี้มักแห้งช้า ผู้ที่มีอาชีพในการกรีดยางรัก ยังให้ข้อมูลว่า รักน้ำนั้นหากคนที่แพ้ต้นรักมักทำให้เกิดเป็นพิษได้ง่ายกว่า เมื่อแพ้จะมีอาการบวม คันเป็นผื่นขึ้นตามตัว และมีอาการที่รุนแรงมากกว่าพิษของรักใหญ่หรือรักหลวง

3. รักขี้หนู (*Semecarpus Cochinchinensis*) วงศ์ Anacardiaceae ลักษณะใบใหญ่แบนเรียบ ส่วนปลายใบกลมเรียวลงมาหาฐานของใบ ลำต้นเตี้ยเป็นพุ่ม พบอยู่เป็นจำนวนน้อยเพราะรักขี้หนูนี้มีพิษอันตรายมากแก่ผู้ที่แพ้รัก จึงไม่มีผู้นิยมกรีดเพื่อนำยางรักมาใช้ เพียงกิ่งของต้นรักชนิดนี้มาถูกับลำตัวก็จะเกิดอาการคันและบวมอย่างรวดเร็ว

4. รักป่า มีชื่อในทางพฤกษศาสตร์ ว่า *S. Curtisii* ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีผู้ทำการเจาะหรือกรีดยางรักชนิดนี้ (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม, นปป, : 15)

ประโยชน์ของยางรัก

เนื่องจากยางรักมีคุณลักษณะพิเศษคือ เมื่อนำไปทากับวัตถุใด ๆ ก็ตาม ที่มีพื้นผิวซึ่งสามารถจะติดยางรักให้ได้ดีแล้ว และทิ้งไว้ให้แห้งตามธรรมชาติ พื้นผิวของรักที่แห้งแล้วนั้นจะติดกันอย่างแนบสนิทเป็นเนื้อเดียวกันและกันซึมได้ ซึ่งในปัจจุบันนี้ยังไม่มีสีเคลือบจาก

วิทยาศาสตร์หรือยาไม้ธรรมชาติชนิดอื่นใดที่จะมีคุณสมบัติที่ดีพอเทียบเคียงกับยางรักได้ ทั้งนี้ เพราะว่ายางรักมีการเปลี่ยนปฏิกิริยาเคมีถึง 3 ขั้นตอนด้วยกันในอุณหภูมิปกติ กล่าวคือ รักดิบแต่เดิม เมื่อทำการกรีดได้ใหม่ ๆ นั้นจะมีสีขาวขุ่น ลักษณะเหมือนน้ำมัน พอถูกแสงแดดหลาย ๆ ชั่วโมง จะค่อย ๆ เปลี่ยนสีมาเป็นสีดำ การเปลี่ยนแปลงของยางรักในครั้งแรกจะเป็นของเหลวใสสีน้ำตาลปนแดง เมื่อนำมาผสม และทาวัตถุแล้วจะกลายสภาพมาเป็นของเหลวข้นสีน้ำตาลดำ และเมื่อแห้งแล้วจะกลายเป็นของแข็งสีดำเป็นเงา และมีพื้นผิวหน้าเรียบเป็นเงางามยิ่งกว่าเครื่องสีชนิดใดทั้งสิ้น และมีความคงทนต่อน้ำ ความชื้น ความร้อน และเคมีได้เป็นอย่างดี ด้วยคุณสมบัติดังกล่าวจึงได้มีผู้นำเอายางรักไปใช้ในการทาไม้ ทาวัตถุต่าง ๆ เป็นพื้น เพื่อถนอมถนวลหรือปิดทอง ทากระดาด และผ้ากันน้ำซึม และโดยเฉพาะใช้ในการทำหัตถกรรมเครื่องเงินและผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ

ยางรักใช้ประโยชน์ได้หลายด้าน กล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

1. ด้านศิลปหัตถกรรมใช้ทำหัตถกรรมพื้นบ้านในภาคเหนือที่เรียกว่า เครื่องเงิน ใช้ทาองค์พระพุทธรูปปั้นต่าง ๆ ตู้ โต๊ะ เก้าอี้ ตู้พระธรรม เครื่องจักสาน และหัตถกรรมที่เรียกว่า การลงรักปิดทอง กล่าวคือ การทำให้สิ่งของต่าง ๆ เป็นสีดำ และมีความเงามันจากยางรักเป็นพื้นก่อน แล้วจึงปิดทองให้เกิดลวดลายสวยงาม อีกทั้งงานหัตถกรรมประเภทเครื่องมุกต่าง ๆ เช่น ทับพิ์ ธรรมมาสน์ หน้าต่าง พระอุโบสถ วิหาร พระแท่นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ฯลฯ มักนิยมประดับด้วยมุกเพื่อเพิ่มความสวยงามหลังลงรักเป็นพื้นก่อนทั้งสิ้น
2. ด้านการก่อสร้าง มีการใช้ยางรักทาโลหะเพื่อป้องกันสนิม ฝา เพดาน เสาโบสถ์ วิหาร ส่วนใช้ยางรักทาเป็นการเพิ่มความทนทาน นอกจากนั้นยางรักยังถูกนำมาทาวัตถุต่าง ๆ เพื่อกันน้ำ ดังเช่น ใช้ทากระดาด และผ้าเพื่อป้องกันน้ำซึม อีกทั้งยังทำให้วัสดุประเภทไม้มีความสวยงามมากขึ้น
3. ประโยชน์อื่น ๆ ของยางรักนั้น อาจใช้เป็นยาได้ เช่น เป็นยาถ่ายอย่างแรง ใช้ผสมกับยางของต้นสลัดได เป็นยารักษาโรคผิวหนังเช่น จี๊กกลาก และโรคเรื้อนเป็นต้น

ยางรักเป็นยาไม้ที่ได้จากต้นไม้ในวงศ์มะม่วง มีด้วยกันหลายชนิด คนที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคเอเชียรู้จักนำยางรักมาใช้ประโยชน์ในการเคลือบผิววัตถุเพื่อป้องกันไม่ให้เนื้อวัสดุผุกร่อน และใช้ในการตกแต่งผิวของวัตถุมากกว่าหลายพันปี ในประเทศไทยและเมียนมาร์ใช้ยางรักจากต้นรักใหญ่ (*Melanorrhoea usitata*) ในการเคลือบผิววัตถุ นอกจากยางรักจะถูกนำมาใช้งานเคลือบตกแต่งเครื่องใช้ประจำวันและถูกนำมาใช้งานทางสถาปัตยกรรม ตกแต่งพระที่นั่งในพระราชวัง วิหาร และพระอุโบสถ ใช้ในการประดับกระฉก ให้มีความงดงามและคงทน ผลงานศิลปหลาย

ลักษณะ เป็นเอกลักษณ์ทางศิลปกรรมที่มีคุณค่ายิ่ง ยางรักเมื่อแห้งแล้วจะมีความคงทนต่อสภาพแวดล้อม หน่อต่อสารเคมีทั้งกรดและด่าง แต่ยางรักมีข้อเสียคือแห้งช้าและยังมีคุณสมบัติก่อให้เกิดอาการแพ้ ทำให้เกิดผื่นคัน ในบางรายมีอาการแพ้รุนแรงมาก

ถึงแม้ยางรักจะมีความคงทน แต่เมื่อเวลาผ่านไปเป็นเวลานาน การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม ย่อมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของเนื้อรัก ประกอบกับวัสดุที่รักษาเคลือบอยู่ เช่น ไม้ ปูน โลหะ มีการเสื่อมสภาพไปตามกาลเวลา การอนุรักษ์ดูแลรักษาและสืบทอดศิลปะด้านงานรัก จำเป็นจะต้องเข้าใจถึงยางรักอย่างแท้จริง พบว่าการนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์มาช่วยในการศึกษา เริ่มต้นจากศึกษาองค์ประกอบทางเคมีของยางรักใหญ่สามารถนำไปสู่การสังเคราะห์ยางรักในห้องปฏิบัติการ การปรับปรุงยางรักให้แห้งเร็วขึ้น การศึกษาส่วนผสมของรักโบราณและการศึกษาภูมิปัญญาของช่างรักไทย (ศิริชัย หวังเจริญตระกูล และ สมถวิล นิลวิไล, ศึกษายางรักใหญ่เพื่ออนุรักษ์สมบัติทางวัฒนธรรม, 2551: 109)

ต้นรักในสกุล *Rhus* ที่นับว่าสำคัญใช้เป็นแหล่งเจาะเก็บยางรักมีอยู่ด้วยกัน 4 ชนิด คือ ต้นรักจีนหรือต้นรักญี่ปุ่น (*Rhus vernicifera*) ต้นรักเวียดนาม (*Rhus succedanea*), *Rhus ambigua* และ *Rhus trichocarpa* ต้นรักจีนนับว่ามีความสำคัญมากที่สุดมีถิ่นกำเนิดอยู่ในจีน และมีการนำมาปลูกในประเทศเกาหลีและญี่ปุ่น เป็นต้นรักที่ใช้เจาะเก็บยางรักเพื่อใช้ในอุตสาหกรรมเครื่องเงินในจีน และญี่ปุ่น ปัจจุบันมีการปลูกเพื่อใช้เจาะเก็บยางรักทั้งในจีนและญี่ปุ่น ต้นรักเวียดนามพบในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศญี่ปุ่น ใช้เป็นแหล่งเจาะเก็บยางรักใช้ในอุตสาหกรรมทำเครื่องเงินในเวียดนาม *Rhus ambigua* พบขึ้นในไต้หวันและญี่ปุ่นใช้เจาะเก็บยางรักเพื่อใช้ในอุตสาหกรรมทำเครื่องรัก ในไต้หวัน *Rhus trichocarpa* พบในญี่ปุ่น เกาหลีและจีน ใช้เป็นแหล่งเจาะเก็บยางรักเช่นกัน

ต้นรักในสกุลไม้รักใหญ่ มีอยู่ด้วยกัน 4 ชนิด คือต้นรักใหญ่ (*Melanorrhoea usitata*) รักน้ำเกลี้ยง (*Melanorrhoea laccifera*) รักเขา (*Melanorrhoea pilosa*) รัก (*Melanorrhoea glabra*) ต้นรักที่มีความสำคัญและใช้เจาะเก็บยางรัก เพื่อใช้ในอุตสาหกรรมเครื่องรักและเครื่องเงินของไทยและพม่า คือต้นรักใหญ่

ต้นรักในสกุลไม้รักป่า มีด้วยกัน 5 ชนิด เป็นไม้หวงห้ามทั้ง 5 ชนิด คือ รักขน (*Semecarpus anacardium*) รักขี้หนูหรือรักขาว (*Semecarpus cochinchinensis*) รักน้ำ (*Semecarpus glomerulata*) รักป่าหรือรักเขา (*Semecarpus curtisii*) และรัก (*Semecarpus reticulata*) ไม่ปรากฏว่ามีการเจาะเก็บยางรักจากไม้สกุลไม้รักป่า

ต้นรักในสกุลไม้มะม่วงหาวแมลงวันมีเพียงชนิดเดียวที่มีชื่อว่ารัก คือ ต้นรักหนู (*Buchanania latifolia*) แต่ไม่ปรากฏว่ามีการเจาะเก็บยาง (สมถวิล นิลวิไล และศิริชัย หวังเจริญตระกูล, “ต้นรัก,” 2541: 114)

ต้นรักใหญ่ทางภาคเหนือเรียกว่า อักหลวง ชาวกะเหรี่ยงทางแม่ฮ่องสอนเรียกว่า ชู เป็นไม้หวงห้าม นิเวศวิทยา พบขึ้นตามป่าเบญจพรรณและป่าดิบเขา สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 700-1,200 เมตร เป็นไม้ขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูง 15-25 เมตร ลำต้นเปลาตรงหากขึ้นในที่อุดมสมบูรณ์ ต้นโตวัดรอบต้นได้ประมาณ 80-250 เซนติเมตรเรือนยอดเป็นพุ่ม เปลือกสีเทาแก่หรือสีน้ำตาลปนเทา เป็นสะเก็ดแตกเป็นแฉ่น ๆ มียางรักสีดำซึมตามรอยแยก ตามส่วนที่ยังอ่อนอยู่จะมีขนสีน้ำตาลปนเทาหนาแน่น และขนจะร่วงหลุดไปเมื่อแก่

ใบ เป็นชนิดใบเดี่ยว เรียงเวียนสลับอยู่ตอนปลายกิ่งเป็นกลุ่ม ใบรูปไข่ กลมมน โคนใบสอบมน หลังใบมีขนสีน้ำตาลปนเทาประปราย ส่วนท้องใบมีขนหนาแน่นและหลุดร่วงไปเกือบหมดเมื่อใบแก่ เนื้อใบหนา เส้นกลางใบเป็นร่องเส้นแขนงใบแข็ง มี 15-28 คู่ กอนข้างตรง ปลายเส้นแขนงมักแยกไปเชื่อมต่อกันก่อนถึงขอบใบ ขอบใบเรียบหรือเป็นคลื่นบ้าง ก้านใบแบน ใบสีเขียวแก่จัดจะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาลแดง ผลัดใบในราวเดือนมกราคม – กุมภาพันธ์

ดอก เป็นดอกสมบูรณ์ ออกดอกเป็นช่อใหญ่ตามง่ามใบตามปลายกิ่ง ในช่วงปลายเดือนธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ ดอกมีขนาดเล็กเป็นช่อสีขาวนวลหรือสีไข่ไก่ กลีบดอกและกลีบรองกลีบดอกมีอย่างละ 5 กลีบ ด้านนอกของกลีบดอกและกลีบรองมีขนสีน้ำตาลปนเทา เกสรตัวผู้มีประมาณ 30 อัน รังไข่กลมมีขนคลุมประปราย

ผล ลักษณะกลมแข็งผิวขรุขระ วัดเส้นผ่าศูนย์กลางราว 1-2 เซนติเมตร มีปีกสีแดงเรื่อขนาดกว้าง 1-2.5 เซนติเมตร ยาว 5-10 เซนติเมตร ขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของต้นรัก ระหว่างโคนปีกกับผลมีก้านเชื่อมยาวประมาณ 1-2 เซนติเมตร ผลรักรจะสุกในราวเดือนมีนาคม

การเจาะเก็บยางรัก ยางรักจัดเป็นของป่าหวงห้าม การกรีดยางจะเริ่มในฤดูฝนตั้งแต่เดือนกรกฎาคม เรื่อยไปจนถึงฤดูหนาว ยางรักที่มีคุณภาพดีจะได้จากการกรีดยางในช่วงเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม เพราะมีน้ำปนน้อย ในช่วงปลายเดือนธันวาคมถึงกุมภาพันธ์ต้นรักจะเริ่มผลัดใบและออกดอก ผู้เจาะเก็บยางรักจะเริ่มหยุดการกรีดยางในช่วงนี้เรื่อยไปจนหมดฤดูร้อนแล้วจึงเริ่มเจาะเก็บยางรักใหม่ โดยเฉลี่ยปีหนึ่ง ๆ ต้นรักใหญ่ที่สมบูรณ์จะให้ยางรักประมาณ 200 กรัมต่อต้น (สมถวิล นิลวิไล และศิริชัย หวังเจริญตระกูล, “ต้นรัก,” 2541: 114-115)

สถานะต้นรักใหญ่ในประเทศไทย

ญี่ปุ่นเป็นประเทศที่ผลิตเครื่องเงินที่มีความสวยงามและมีคุณภาพสูงเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งในและต่างประเทศ ทำให้ยางรักดิบที่ผลิตภายในประเทศไม่เพียงพอที่จะป้อนโรงงานผลิตเครื่องเงินภายในประเทศ ญี่ปุ่นจึงต้องอาศัยยางรักดิบส่วนหนึ่งจากการนำเข้าจากประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีนเพราะอยู่ใกล้และสะดวกในเรื่องการขนส่ง ใน พ.ศ. 2501 ญี่ปุ่นมีปัญหาขัดแย้งกับจีนในเรื่องนโยบายจีนเดียวจนมีผลให้จีนตัดสัมพันธ์ทางการค้ากับญี่ปุ่น โรงงานอุตสาหกรรมผลิตเครื่องเงินของญี่ปุ่นที่ต้องอาศัยยางรักดิบจากจีนเกิดปัญหาขาดแคลนยางรักอย่างมาก ทำให้รัฐบาลญี่ปุ่นต้องหันมาแสวงหาแหล่งยางรักดิบจากแหล่งอื่น โดยเฉพาะกลุ่มประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ เวียดนาม กัมพูชา ลาว พม่า และไทย จึงได้มีการสำรวจต้นรักใหญ่ขึ้นในประเทศไทย พบว่าต้นรักใหญ่ขึ้นอยู่มากในป่าแถบภาคเหนือของไทยเรื่อยไปจนถึงรัฐฉานในพม่า ต้นรักใหญ่จะขึ้นตามป่าธรรมชาติในจังหวัดเชียงราย แม่ฮ่องสอน เชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในช่วงเวลานั้นการเจาะเก็บยางจะทำการมากในจังหวัดเชียงใหม่ ที่อำเภอฝาง เชียงดาว สันป่าตอง และจอมทอง มีการส่งยางรักดิบจากไทยไปขายยังญี่ปุ่นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2502 และมีการนำต้นรักเวียดนามซึ่งมีระยะการดูแลต้นและสามารถเจาะเก็บยางรักได้ตลอดปีมาทดลองปลูกที่อำเภอหางดง พบว่าเจริญเติบโตได้เร็ว จึงได้มีการขยายการปลูกต้นรักเวียดนาม โดยนำมาปลูกที่อำเภอสันทราย เพื่อเป็นแหล่งผลิตยางรักดิบเพื่อส่งขายญี่ปุ่น ต่อมาญี่ปุ่นเริ่มติดต่อสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนอีกครั้ง ญี่ปุ่นจึงหันกลับไปสั่งซื้อยางรักดิบจากจีน และไม่มีการสั่งซื้อยางรักดิบจากไทย ทำให้การค้ายางรักดิบให้ญี่ปุ่นของไทยต้องยุติลงใน พ.ศ. 2504

กรมป่าไม้ได้ทดลองนำต้นรักเวียดนามมาทดลองปลูกที่สถานีวิจัยเพื่อรักษาต้นน้ำดอยเชียงดาว อำเภอเชียงดาวเมื่อ พ.ศ. 2510 ซึ่งผู้วิจัยได้ติดตามเก็บข้อมูลการเจริญเติบโตของต้นรักเวียดนามแปลงนี้มาตลอดตั้งแต่ พ.ศ. 2526 จนถึงปัจจุบันพบว่าต้นรักเวียดนามเจริญเติบโตได้ดีและมีความสมบูรณ์เต็มที่เมื่อมีอายุประมาณ 15 ปี ต่อจากนั้นการเจริญเติบโตเริ่มช้าลงและสภาพความสมบูรณ์จะเริ่มลดลงเรื่อย ๆ ปัจจุบันพบว่าต้นรักเวียดนามบางต้นในแปลงทดลองเริ่มตายลง

ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ ได้ทำการสำรวจต้นรักใหญ่ในภาคเหนือ เพื่อศึกษาดูแลแหล่งผลิตยางรักที่เป็นวัตถุดิบที่สำคัญของอุตสาหกรรมเครื่องเงินของเชียงใหม่ พบว่าในจังหวัดเชียงรายมีต้นรักใหญ่จำนวนมากในพื้นที่อำเภอเชียงแสน พบปานกลางในอำเภอแม่สะเรียง และพบมากในอำเภอยางนาและอำเภอยางงูจังหวัดแม่ฮ่องสอน จังหวัดพะเยาพบปานกลางที่อำเภอยางนาและอำเภอแม่ใจ จังหวัดแพร่พบประปรายในอำเภอเด่นชัย และอำเภอสอง จังหวัดอุตรดิตถ์พบ

ประปรายในอำเภอลับแล และอำเภอฟิชัย จังหวัดพิษณุโลกพบประปรายในอำเภอวังทอง และอำเภอพรหมพิรามเป็นต้น

ประจวบ สุขพัทรี และคณะ ทำการสำรวจป่ารักใหญ่เมื่อ พ.ศ.2534-2535 และรายงานไว้ในจังหวัดเชียงใหม่ พบต้นรักใหญ่ที่บ้านหนองฮ่อ อำเภอเมือง บ้านห้วยตึงเฒ่า อำเภอแม่อริม และพบต้นรักใหญ่จำนวนมากที่บ้านนะ อำเภอเชียงดาว นอกจากนี้ยังพบต้นรักใหญ่ประปรายที่อำเภออมก๋อย ฮอด จอมทอง และสันป่าตอง

จากการสำรวจต้นรักใหญ่เพิ่มเติมเมื่อ พ.ศ. 2540 พบว่าในจังหวัดเชียงใหม่บริเวณดอยสุเทพ ยังมีต้นรักใหญ่ขึ้นอยู่ประปรายเป็นกลุ่ม เป็นต้นรักขนาดเล็กถึงขนาดกลางยังไม่เต็มวัย และตามเส้นทางอำเภอแม่อริมถึงอำเภอเชียงดาว พบต้นรักใหญ่ขึ้นอยู่ริมทางโดยมีไม่มากนักและที่ เป็นต้นรักขนาดโตเต็มวัยโดยจะอยู่ห่างจากชุมชน สอบถามชาวบ้านทำให้ทราบว่า ชาวบ้านจะตัดต้นรักทิ้งเพราะกลัวแพ้พิษจากยางและดอกของต้นรัก จากการสำรวจพบว่าบริเวณที่มีต้นรักใหญ่ขึ้นอยู่มากนั้นมักเป็นป่ารักธรรมชาติในเขตพื้นที่บ้านหนองฮูก และบ้านเมืองนะ อำเภอเชียงดาว โดยพบต้นรักจำนวนมากมักมีขนาดต่าง ๆ กัน ตั้งแต่ต้นขนาดเล็กจนถึงต้นขนาดใหญ่ ขนาดสูงมากกว่า 25 เมตร เส้นรอบลำต้นมีขนาดมากกว่า 1 เมตร พบว่าอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ และคาดว่าจะพบมากขึ้นบริเวณเขตชายแดนที่ติดต่อกับประเทศเมียนมาร์ นอกจากนั้นต้นรักบางต้นยังมีร่องรอยของการเจาะกรีดยางรักด้วย

นอกจากนี้ยังพบต้นรักใหญ่ในจังหวัดลำปาง บริเวณป่าช้าวัดไหล่หิน อำเภอเกาะคา ขึ้นอยู่เป็นกลุ่มใหญ่เป็นต้นรักขนาดใหญ่โตเต็มวัย สูงประมาณ 15 เมตร เส้นรอบวงลำต้นประมาณ 120 เซนติเมตร เป็นต้นรักขนาดที่สมบูรณ์ไม่ปรากฏว่ามีร่องรอยของการเจาะกรีดยางจากการทดลองกรีดยางบริเวณเปลือกพบว่ามียางรักซึมออกมามีลักษณะเป็นสีน้ำตาลอ่อน

สรุปผลการศึกษาสำรวจต้นรักใหญ่

ต้นรักใหญ่ที่พบในประเทศไทยจะพบตามป่าธรรมชาติ ไม่ปรากฏว่ามีการปลูกรักใหญ่เพื่อใช้ในการเจาะเก็บยางรัก จากการศึกษาพบว่ายังคงมีป่ารักธรรมชาติเหลืออยู่ในอำเภอเชียงดาว อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ ในอำเภอขุนยวม และอำเภอป่าเย้ จังหวัดแม่ฮ่องสอน บริเวณเขตแดนติดต่อกับประเทศเมียนมาร์ ซึ่งจำนวนต้นรักที่พบมีจำนวนมากพอที่จะทำการเจาะเก็บยางรักในเชิงพาณิชย์ ป่ารักธรรมชาติที่พบนี้นับเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่าที่รัฐบาลน่าจะเร่ง

ดำเนินการควบคุมป้องกันและจัดการป่ารักผืนนี้ไว้ไม่ให้ถูกทำลาย เนื่องจากเมื่อชาวบ้านขยายพื้นที่อยู่อาศัยและที่ทำกินเข้าไปในเขตพื้นที่ป่า เมื่อพบต้นรักมักจะตัดโค่นทิ้งเพราะกลัวพิษจากยางและดอก จึงควรจะมีการแนะนำชาวบ้านให้รู้จักวิธีการเจาะเก็บยางรักที่ถูกต้องตามหลักวิชาการเพื่อจะได้ปริมาณยางรักและเป็นการรักษาต้นรักไว้ให้มีอายุยาวนาน

ต้นรักที่ให้ยางรักมีด้วยกันหลายพันธุ์ แต่มีเพียงชนิดเดียวคือต้นรักใหญ่ในสกุลไม้รักใหญ่ที่ใช้เจาะเก็บยางรักในเมืองไทย ยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังในการเจาะเก็บยางรักจากต้นรักชนิดอื่น ในสกุลอื่น ๆ ที่พบในเมืองไทย เช่น ต้นรักในสกุลไม้รักป่า ปัญหาอีกประการหนึ่งที่สำคัญของต้นรักคือ ให้ผลผลิตยางรักต่ำ จึงน่าจะมีการนำเทคโนโลยีทางพันธุวิศวกรรมมาใช้ในการผสมต้นรักข้ามสายพันธุ์ เพื่อที่จะได้ต้นรักพันธุ์ใหม่ที่เจริญเติบโตเร็วให้ยางรักที่มีปริมาณสูงและคุณภาพดี อันจะนำไปสู่การส่งเสริมปลูกป่ารักเพื่อเจาะเก็บยางรักให้เพียงพอต่ออุตสาหกรรมผลิตเครื่องเงินและเครื่องรักในเมืองไทยเพื่อไม่ต้องสั่งซื้อยางรักดิบจากต่างประเทศ และเป็นการสร้างอาชีพเสริมให้กับคนในท้องถิ่น คืออาชีพปลูกป่ารักและเจาะเก็บยางรัก (สมถวิล นิลวิไล และศิริชัย หวังเจริญตระกูล, “ต้นรัก,” 2541: 118)

กรรมวิธีการนำยางรักจากต้นรัก

การนำยางรักออกจากต้นรักนั้นนับว่าเป็นวิธีการที่ผู้กรีดต้องได้รับการเรียนรู้สืบทอดต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น หรือที่เรียกว่าเป็นภูมิปัญญาเดิมที่สืบทอดต่อกันมาที่ย่อมได้ และถ้านับถึงปัจจุบันพบว่าเหลือผู้ที่ประกอบอาชีพนี้อยู่ไม่มากแล้ว แต่ละแห่งที่เป็นพื้นที่ที่มีต้นรัก เช่น พื้นที่อำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดเชียงใหม่ คือ พร้าว เชียงดาว ไชยปราการ ฝาง และอมก๋อย ส่วนจังหวัดแม่ฮ่องสอน คือ อำเภอขุนยวม และแม่สะเรียง จะเห็นว่ามีผู้กรีดยางรักจำหน่ายนับเป็นครอบครัวไม่เกินสิบครัวเรือน ด้วยเหตุปัจจัยที่สำคัญคือ ความยากลำบากในการเดินทางเข้าป่าเพื่อเลือกต้นรักที่ให้ยางรัก และการรอเวลาเพื่อเข้าไปตามเก็บยางรักที่ค่อย ๆ ไหลออกมาจากลำต้น ล้วนแล้วแต่เป็นกระบวนการที่ต้องใช้ความอดทน และมีความเชี่ยวชาญในการกรีดจริง ๆ จึงจะทำได้

ขั้นตอนที่สำคัญในการกรีดยางรัก

1. การคัดเลือกชนิดและต้นรักก่อนการเจาะ กล่าวคือ ขนาดของลำต้นควรมีขนาดตั้งแต่ 90 เซนติเมตร ถึง 2 เมตร เนื่องจากลำต้นที่ไม่ได้ขนาดนอกจากจะได้น้ำยางรักน้อยแล้วยังทำให้ระยะเวลาที่จะกรีดยางรักจากต้นรักนั้นสั้นลงด้วย เช่น ต้นรักนั้นจะให้ยางรักได้เพียง 2 ปี พอปีที่ 3

จะไม่มียางรักออกจากต้นนั้น นอกจากนั้นยังมีผลให้ต้นรักนั้นแฉะแกร็นหรือเป็นโรค และไม่สามารถจะให้ยางรักได้อีกตลอดชีวิตของต้นรักนั้น

ส่วนมากผู้ที่มิอาชีพในการกรีดยางรักที่ชำนาญจะไม่กรีดยางรักที่มีขนาดลำต้นเล็กกว่า 10 เซนติเมตร อย่างไรก็ตามการคัดเลือกขนาดของลำต้นอาจไม่ยากนักเมื่อเปรียบกับการที่จะต้องเลือกว่ารักคันใดจะให้ยางรักมากหรือน้อยนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมากกว่าโดยต้องอาศัยความชำนาญของผู้กรีดยางรัก

2. การเลือกฤดูกาลที่ทำการกรีดยางรัก เนื่องจากต้นรักเริ่มผลัดใบตั้งแต่เดือนมกราคม ในช่วงนี้จึงเป็นระยะเวลาที่ต้นรักเตรียมตัวเพื่อผลิตดอกออกผล จึงให้ยางรักน้อย ผู้กรีดยางรักจึงมักหยุดกรีดยางรักตั้งแต่ปลายเดือนมกราคมไปจนถึงต้นเดือนพฤษภาคม และจะเริ่มทำการกรีดยางรักอีกครั้งตั้งแต่ปลายเดือนพฤษภาคมจนถึงสิ้นปี

ระยะเวลาการกรีดยางรัก จึงมักทำเป็น 3 ช่วงเวลา กล่าวคือ

ช่วงแรก ระหว่างเดือนพฤษภาคม ถึงตุลาคม ซึ่งเป็นฤดูฝน ต้นรักจะให้ยางรักมากกว่าในฤดูอื่น ๆ แต่มีข้อเสียคือ ยางรักมักมีการปนเปื้อนกับน้ำฝนที่ไหลลงมาตามลำต้น อีกทั้งยังมีเศษผงจากฝุ่น และเศษเปลือกไม้ ที่มักตกลงไปในกระบอกที่รองรับยางรัก ยางรักที่ไหลออกมาจึงเป็นยางรักที่มีลักษณะใสกว่าปกติ โดยมากมักเรียกกางรักลักษณะนี้ว่า “อึกแซว” ซึ่งจัดว่าเป็นรักชั้นสอง

ช่วงที่สอง เป็นช่วงฤดูหนาว ระหว่างเดือนพฤศจิกายน ถึงมกราคม ยางรักที่เก็บได้ในช่วงนี้มักมีลักษณะข้นและเหนียว สะอาดกว่ายางรักที่เก็บได้ในฤดูฝน จึงจัดเป็นยางรักที่มีคุณภาพดีมาก เพราะมีน้ำปะปนน้อยและไม่ค่อยมีเศษผงปะปนกับยางรักมาก จึงเรียกว่า “อึกนาย” หรือ “รักเหมย” จัดว่าเป็นยางรักชั้นหนึ่ง

ช่วงที่สาม เป็นช่วงเวลาปลายฤดูหนาวถึงต้นฤดูร้อน ช่วงนี้การกรีดยางรักมักได้น้ำยางน้อยและเวลากรีดยางรักมักไหลลงมายังกระบอกไม้ไผ่ที่รองรับยางรักช้ามาก มีผลให้ยางรักที่ออกมามักจะแห้งติดรอยเกาะ จึงต้องเสียเวลาขูดออกและการขูดมักทำให้ผิวเปลือกไม้หลุดออกมาปะปนอยู่ในยางรักด้วย จึงทำให้ยางรักสกปรกมาก จึงเรียกว่า “อึกอ้อ” จัดเป็นยางรักชั้นสาม (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ, มปป: 15-16)

ในปัจจุบันการกรีดยางรักมี 4 ประเภท กล่าวคือ

1. แบบท้องถิ่น
2. แบบผสม
3. แบบญี่ปุ่น
4. แบบเวียดนาม

โดยในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะการกรีดยางรักแบบท้องถิ่นที่นิยมใช้กันอยู่เป็นประจำในภาคเหนือ

การเก็บยางรัก

โดยปกติแล้วการเก็บยางรักนิยมเก็บกันในช่วงปลายฤดูฝนถึงช่วงปลายฤดูหนาว ซึ่งเป็นช่วงที่ต้นรักจะให้น้ำยางมากที่สุด การกรีดยางในฤดูแล้งหรือร้อนนั้นเป็นช่วงที่ต้นรักให้น้ำยางรักน้อยจึงไม่นิยมทำกัน

การเก็บยางรักแต่ละครั้งจะต้องใช้พื้นที่ป่าที่เป็นบริเวณกว้าง เนื่องจากต้องกรีดยางรักไว้ครั้งละจำนวนหลาย ๆ ต้นเพื่อให้ได้น้ำยางรักที่มีปริมาณมากเพียงพอ

เมื่อพบต้นรักหลวงที่มีขนาดใหญ่พอจะกรีดยางรักได้แล้ว ก็จะสกัดยางรักโดยการกรีดเปลือกของยางรักออกเป็นแนวเฉียงคล้ายการกรีดยางพารา แต่นิยมกรีดให้ลึกถึงเนื้อไม้เป็นรูปตัววี แล้วใช้กระบอกล้าง (ไม้เถี่ยว) ผูกหรือดอกรัดตรงรอยกรีดยาง หรืออาจใช้วัสดุ เช่น ขวดพลาสติก ที่ตกแต่งเป็นวัสดุให้กักเก็บน้ำยางรักได้ ยางรักที่ออกมาจะค่อย ๆ ไหลลงไปภาชนะที่กักเก็บ โดยตอนแรกจะไหลออกมาเป็นสีแบบใสแล้วจะค่อยเปลี่ยนเป็นสีดำเมื่อถูกกับอากาศนาน ๆ

ชาวบ้านจะทิ้งเวลาไว้ประมาณ 1-2 อาทิตย์จึงกลับมาเก็บยางรักที่กรีดไว้หลาย ๆ ต้น ซึ่งส่วนใหญ่แต่ละต้นจะได้ไม่เกิน 10-20 กรัม หรือประมาณไม่น้อยกว่า 50 กระบอกจึงจะได้ยางรัก 1 ปืบ และยางรักที่กรีดได้มักจะมียิ่งสกปรกหลายอย่างเจือปนอยู่ เมื่อนำไปใช้จึงต้องนำมาปั่นหรือเคี้ยวให้น้ำให้ระเหยไป และกรองให้สะอาดเสียก่อน จึงจะสามารถนำไปใช้ได้

ยางรักที่เก็บในฤดูฝนแม้จะได้ปริมาณน้ำยางมากกว่าในช่วงอื่นแต่ก็มีคุณภาพไม่ดีนัก เนื่องจากเป็นช่วงที่ต้นรักมีการกักเก็บน้ำไว้ในต้นมาก จึงมีส่วนประกอบของน้ำในยางรักค่อนข้างมาก เป็นยางรักที่มีสีออกเป็นสีน้ำตาลขุ่น มีกลิ่นแรงที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ฮักขี้ปอะ” ซึ่งนิยมนำมาใช้เป็นรกรองพื้นหรือใช้เป็นส่วนผสมในการเตรียมพื้นผิวของเครื่องเงิน ส่วนยางรักที่เก็บในช่วงหลังฤดูฝนหรือช่วงย่างเข้าสู่ฤดูหนาวจะเป็นยางรักที่มีคุณภาพดีที่สุดที่เรียก “ฮักเหมย” ซึ่งเป็นยางรักใสที่มีคุณภาพเหมาะสำหรับการนำมาใช้เป็นพื้นผิวของงาน และหากนำไปกรองและหมักผสมกับน้ำมันพืชบางชนิด เช่น น้ำมันยาง น้ำมันมะมือ หรือน้ำมันสน ก็จะได้ยางรักที่ใสออกสีน้ำตาลแดง ที่เรียกว่า “ฮักกันกว้าง” ซึ่งเมื่อนำไปผสมกับชาดแล้วจะได้สีแดงสดชัดเจนตามที่ต้องการ

วิธีการกรีดยางรักแบบท้องถิ่นในภาคเหนือ

1. เครื่องมือที่ใช้ในการกรีดยางหรือเจาะยางรัก ได้แก่

- 1.1 มีดเจาะร่องหรือมีดปาดลิ้น 1 ด้าม ทำมาจากเหล็กกล้า โดยนำมาตีให้เป็นรูปคล้ายสิ่ว ตอนปลายกว้างแล้วเรียวลงมาที่ด้าม ที่ตอนปลายต้องลับให้คมอยู่เสมอ ยาวประมาณ 30 ซม. มีด้ามทำด้วยไม้ยาว 15 ซม. ปลายตัดหักมุมกับด้ามประมาณ 45 องศา ยาวจากปลายถึงที่ตัดหักมุม 10 ซม. (ดังภาพประกอบที่ 3)
- 1.2 เหล็กสำหรับปาดยางรักออกจากกระบอกไม้ไผ่ที่ผูกติดกับต้นรักเพื่อรองรับยางรักที่ออกมาจากต้นรักทำจากเหล็ก โดยนำมาตีให้มีลักษณะแบนกว้างประมาณ 2 ซม. ยาวประมาณ 22 ซม. ส่วนปลายทำให้มีลักษณะคมคล้ายมีด ทำให้โค้งงอลงมาเล็กน้อย และมีด้ามจับถือเป็นไม้ยาวประมาณ 10 ซม.

ภาพที่ 3 เครื่องมือเก็บยางรักจากกระบอกไม้ไผ่

2. วิธีการเจาะหรือกรีดยางรัก

ในวันแรกที่จะทำการเปิดแผลเป็นรูปตัว V (วี) เจาะร่องผิวเปลือกให้เป็นร่องจนถึงกระพี้ (Sap wood) ใช้กระบอกไม้ไผ่ผูกติดกับต้นรัก เพื่อรองรับน้ำยางตรงตัดปลายแหลมของแผลรูปตัว V เพื่อให้น้ำยางรักไหลลงกระบอก การเจาะในวันแรกนี้ เรียกว่า “แทงลิ้น” (ดังภาพประกอบที่ 4)

ภาพที่ 4 ลักษณะการกริดยางรักเป็นรูปตัววี

ทิ้งไว้นาน 10 วัน จึงกลับมาเก็บน้ำยางรักออกจากกระบอกไม้ไผ่ เมื่อเก็บแล้วก็ทำการเปิดแผลให้กว้างขึ้นทางสูง เรียกว่า “ตัดลิ้น”

ทิ้งไว้นานต่อไปอีก 10 วันจึงกลับมาเก็บน้ำยางรักพร้อมทั้งเปิดแผลให้กว้างขึ้นไปข้างบนอีก เรียกว่า “ตัดล้อด”

หลังจากนั้นทิ้งไว้อีก 10 วัน จึงไปเก็บยางรักหากเห็นว่าต้นรักยังลงให้น้ำยางรักดีอยู่ก็เปิดแผลให้กว้างจนเต็มเนื้อที่ภายในรูปตัววี อีก เรียกว่า “ตัดลู้ด” (ดังภาพประกอบที่ 5)

ภาพที่ 5 ลักษณะการกริดชำที่รอยตัววีเดิม

จากนั้นทิ้งไว้นานต่อไปอีก 10 วัน จึงไปเก็บน้ำยางรักครั้งสุดท้าย รวมระยะเวลาการเจาะหรือกรีดยางรัก โดยวิธีนี้ใช้เวลาทั้งสิ้นรวม 40 วัน(ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมเครื่องเงิน, มปป: 16-18)

กรรมวิธีกรีดยางรัก

โดยมากผู้กรีดยางรักในเขตจังหวัดเชียงใหม่และแม่ฮ่องสอนตามท้องที่อำเภอต่าง ๆ ที่มีการกรีดยางรัก เริ่มแรกผู้ไปทำการกรีดยางรัก ต้องพิจารณาคุณค่าันรักเสียก่อนว่าควรจะกรีดหรือเจาะร่องตรงบริเวณส่วนใดจึงจะได้ น้ำยางรักมากในต้นนั้น เมื่อเห็นว่าตรงนี้เหมาะจึงเอามีดเจาะร่องทำการกรีดลงไปบนเปลือกของต้นรักให้เป็นรูปตัว V (วี)

หลังจากนั้นจึงเริ่มทำการเจาะร่องให้ลึกลงไปถึงเนื้อไม้ของต้นรัก เพื่อให้มีร่องกว้างประมาณ $\frac{1}{2}$ นิ้ว และมีความสูงประมาณ 4-5 นิ้ว เสร็จแล้วจึงเอาจอกหรือหลี่ (ภาชนะที่ทำจากไม้ไผ่ ที่เตรียมไว้รองรับน้ำยางรักโดยนำไปปักตรงที่ปลายตัว V ส่วนที่เป็นยอดแหลม โดยให้จอกหรือหลี่เอียงจากลำต้นประมาณ 45 องศา

การนำจอกหรือหลี่ติดที่ปลายแหลมของรูปตัว V โดยเอาปลายแหลมของจอกที่เสียบไว้แล้ว กระแทกลงไปแล้วเอาด้ามมีดเจาะร่องดีเข้าไป เพื่อให้จอกหรือหลี่ติดกับต้นรักตรงที่เจาะไว้เพื่อรองรับน้ำยางรัก การเจาะร่องครั้งแรกนี้ ยางรักจะยังไม่ไหลออก ในต้นรักต้นหนึ่งมักจะทำการกรีดครั้งแรกตั้งแต่ 10 จุดถึง 20 จุด แล้วแต่ทางยางรักที่จะไหล อันนี้ขึ้นอยู่กับความชำนาญของผู้กรีดยางรักที่จะเลือกว่าต้นหนึ่งจะเจาะหรือกรีดกี่จุด สมมุติว่าผู้รับจ้างทำการกรีดยางรักจำนวน 100 ต้น จะต้องทำการกรีดแผลให้เป็นรูปตัว V ครั้งแรก โดยทำให้แล้วเสร็จภายใน 7 วัน ชาวบ้านมักเรียกการทำในครั้งแรกนี้ว่า เป็นการปาดแผล หลังจากนั้นผู้กรีดยางรักก็จะเริ่มมาทำที่ต้นแรกเป็นครั้งที่ 2 เพื่อให้ยางรักออกจากแผลที่กรีดไว้ โดยเริ่มทำการเจาะที่ปลายรูปตัว V ให้เป็นร่องลึกและเป็นแผลโตขึ้นอีก $\frac{1}{2}$ นิ้ว

การทำครั้งที่ 2 นี้ชาวบ้านเรียกว่า ปาดลิ้น เป็นการทำให้ยางรักออกจากต้นรัก โดยต้องทำให้หมดทุกจุดที่ทำไว้ครั้งแรก

หากผู้กรีดยางรักทำการเจาะร่องจำนวน 100 ต้น เสร็จใน 7 วัน ชาวบ้านเรียกว่า “ทำการปาดแผลทิ้งไว้ 7 วัน” และหากทำจำนวน 100 ต้นเสร็จใน 10 วัน แล้วมาเริ่มตั้งต้นทำที่ต้นเดิมครั้งแรกในวันที่ 11 ก็เรียกว่า “ทำการปาดแผลทิ้งไว้ 10 วัน”

หลังจากนั้นจึงมาเริ่มต้นที่ต้นรักครั้งแรกใหม่ในครั้งที่ 3 โดยมาเก็บยางรักที่ไหลค้างอยู่ในจอก หรือกระบอกไม้ไผ่โดยใช้เหล็กสำหรับปาดเอายางรักออกจากจอกหรือหลี่ แล้วจึงนำยางรักมาใส่ลงในกระดืบที่ห้อยติดตัวไป เสร็จแล้วจึงเริ่มทำการปาดแผลเดิมเข้าไปข้างในอีกด้าน ด้านละ

1 นิ้ว เพื่อให้ปากแผลกว้างและเขาระ่องปาดลื่นไปพร้อมกัน เพื่อให้ยางรักออกมากขึ้น เสร็จแล้วก็เอาจอกหรือหลี่ตอกเข้าไปตามเดิม เพื่อรองรับยางรัก ทำอย่างนี้เรื่อย ๆ ไป จนกว่าปากแผลกว้างและยางรักที่ไหลไม่ไหลลงในจอก หรือหลี่ โดยสังเกตเห็นว่ายางรักมีลักษณะแห้งที่ตรงกึ่งกลางแผลจึงเลิกทำ

เหตุที่ยางรักไม่ไหลลงจอกหรือกระบอกลื่นไม่ไผ่ เป็นเพราะการปาดแผลขึ้นไปอยู่ในระดับสูงเกินไป ส่วนจอกหรือหลี่ที่อยู่ต่ำ ยางรักไม่มีแรงพอที่จะไหลลงมาได้

เมื่อเลิกทำในแผลนี้แล้ว ผู้กรีดยางรักต้องรีบไปเริ่มต้นทำการเขาระ่องและปาดแผลในที่ใหม่โดยจะอยู่เยื้องมาทางซ้ายหรือขวา หรือจะอยู่แนวตรง

การเปิดแผลในแนวตรงจะต้องทำการกรีดหรือเจาะสูงกว่าแนวเดิม 50 ซม. และไม่เกิน 1 เมตร ส่วนการปาดแผลใหม่ควรให้เยื้องลงมาทางซ้ายหรือทางขวาของลำต้น โดยจะอยู่ในระดับห่างกันไม่น้อยกว่า 25 ซม. และไม่เกิน 50 ซม. (ดังภาพประกอบที่ 6)

ภาพที่ 6 ลักษณะการกรีดยางรักเป็นแนวตรง

ส่วนแผลเดิมที่เลิกทำแล้วจะเกิดเนื้อไม้ของต้นรักมาปิดแผลไว้เต็มเหมือนอย่างเดิม ในระยะเวลา 2-3 ปี พื้นผิวจะเรียบสนิท โดยไม่เห็นรอยแผลที่กรีดไว้เลย

ปัญหาและอุปสรรคในการกรีดยางรักในภาคเหนือคือ

1. อากาศร้อนจัด ยางรักไม่ค่อยไหล

2. ฝนตกชุก ยางรักก็ไม่ค่อยไหล

3. ยางรักจะมีปริมาณน้ำยางออกจากต้นรักมากในตอนกลางฤดูฝน ตั้งแต่เดือนสิงหาคมถึงเดือนธันวาคม และมกราคม ของทุกปี

ผู้กรีดยางรัก จะเก็บยางรักได้ประมาณเดือนละ 1 ปีเศษ ๆ (1 ปี มีปริมาณเท่ากับถังบรรจุ น้ำมันหนัก 17 กิโลกรัม) ในหนึ่งฤดู จะเก็บยางรักได้ 10-15 ปี เป็นอย่างมาก ส่วนมากแล้วพบว่า ปริมาณยางรักที่ได้มีน้อยกว่านั้นมาก

การทำความสะอาดยางรัก

ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ยางรักที่กรีดยได้มักมีการปนเปื้อนสิ่งสกปรกพวกเศษผงและ ฝุ่นละอองต่าง ๆ ที่ติดอยู่ในน้ำยางรักระหว่างการเก็บยางรัก การทำความสะอาดยางรักจึงเป็นอีก เรื่องหนึ่งที่ผู้กรีดยางรักต้องทำ ผลที่ตามมาคือ มีการแบ่งประเภทของยางรักดังนี้

ชักนวยซึ่งเป็นรักชั้นหนึ่งไม่ต้องทำความสะอาดเลย

ชักแชนวนั้น เมื่อเก็บมาแล้วจะเทรวมใส่ปี๊บแล้วใช้ไม้คน น้ำฝนที่ผสมมากับยางรักก็จะ แยกตัวลงไปข้างล่าง และนำพาเอาของสกปรกต่าง ๆ ติดลงไปด้วย เพราะยางรักมีน้ำมันปนอยู่มาก จึงลอยอยู่เหนือน้ำ ในทำนองเดียวกันการทำความสะอาดอีกเชื้อก็เติมน้ำเข้าไป แล้วใช้ไม้คนให้น้ำ พาฝุ่นละอองต่าง ๆ ลงไปอยู่ในน้ำ

เนื่องจากความต้องการยางรักมีมาก แต่สามารถป้อนตลาดได้น้อย จึงมีการปลอมปนยาง รักเพื่อให้มีปริมาณมากขึ้นโดยสิ่งที่นำมาปลอมปนต่าง ๆ เท่าที่ทราบมีดังต่อไปนี้ คือ

1. น้ำมันดิบ เป็นสิ่งที่ใช้ปนกันมากที่สุด โดยปะปนประมาณ 10-20 % จนมาถึง พอล์ในท้องถื่นก็ยังปนอีกประมาณ 10-20 % เมื่อมาถึงเชียงใหม่พอล์ทำให้ ปริมาณเพิ่มขึ้นเป็น 2 เท่า ฉะนั้นจึงเท่ากับมีน้ำมันปนอยู่มากกว่า 60 % ซึ่งมี ผลให้ยางรักดังกล่าวเมื่อนำมาใช้ทาวัตดูใด ๆ จึงแห้งช้า
2. น้ำมันตึง เป็นน้ำมันที่ได้จากต้นพลวงซึ่งมีใบขนาดใหญ่ โดยใบสดใช้ห่อ ของ ห่อยาเส้น ส่วนใบที่แห้งใช้มุงหลังคา ต้นพลวงมีขึ้นทั่วไปในท้องถื่น จึง มีการนำมาใช้ปนกันมาก
3. น้ำมันยาง เป็นน้ำมันที่ได้จากต้นไม้ชื่อว่า ต้นยาง
4. น้ำมันสน เป็นน้ำมันที่ได้จากรากสน โดยทำให้เหลวก่อนแล้วจึงใส่ลงไปใน ยางรักผลคือทำให้ยางรักแห้งเร็วขึ้น
5. ยางบอน คือการนำต้นบอนมาต้มเพื่อให้ยางจากบอน โดยมีลักษณะเป็นน้ำ เหนียว ๆ แล้วปนลงไปในยางรัก นอกจากจะได้ปริมาณยางรักมากขึ้นแล้ว ยัง มีผลให้ยางรักแห้งเร็วขึ้นด้วย
6. ยางรถยนต์ คือ การนำยางในรถยนต์มาทำให้ละลายก่อน แล้วจึงใส่ลงไปในยางรัก เพื่อเพิ่มปริมาณ

7. น้ำทำให้น้ำหนักเพิ่มขึ้น คือ เอนเออร์จี้ใส่ลงไปในถังน้ำมันเอาน้ำใส่ลงไปจนให้เข้ากัน ฉะนั้นจึงมีน้ำปนอยู่ 20-40 % นอกจากนี้ก็มีการปนพวกดินและทรายลงไปด้วย
8. มันต่ำปะหลังนำมาต้มแล้วใส่ไต้ลงไป ในยางรัก
9. เปลือกไม้บดให้ละเอียดหรือพวกขี้เลื่อย
10. ถ้านบดให้ละเอียด (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ, มปป: 26-27)

การที่ยางรักของไทย มีสิ่งปลอมปนมากดังกล่าวยังข้างต้น นอกจากจะทำให้ยางรักด้อยคุณภาพแล้ว ยังมีผลกระทบต่อคุณภาพของผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำจากยางรัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลที่มีต่อหัตถกรรมเครื่องเงินโดยตรง ทั้ง ๆ ที่ฝีมือของช่างไทยไม่ได้ด้อยกว่าประเทศอื่นเลย หากแต่วัตถุดิบที่ใช้มีการปลอมปนมากจนทำให้คุณภาพของหัตถกรรมเครื่องเงินลดคุณภาพลง ดังจะเปรียบเทียบได้ระหว่างคุณภาพเครื่องเงินของไทยกับญี่ปุ่น ซึ่งญี่ปุ่นนับเป็นชาติที่มีการทำเครื่องเงินที่มีคุณภาพดี และมีการใช้เครื่องเงินในชีวิตประจำวันมากที่สุดชาติหนึ่ง (แกมมณี เจริญวงศ์, 2551: 41-42)

กรรมวิธีการกรองรักเพื่อให้ได้รับบริสุทธิ์

ในการตรวจสอบว่ายางรักมีน้ำ หรือน้ำมันเจือปนหรือไม่ ทำได้โดยใช้ยางรักหยดลงบนกระดาษทนไฟ แล้วลนไฟให้ร้อน หากมีน้ำหรือน้ำมันเจือปนจะเดือดเป็นฟอง และแยกออกมาให้เห็นได้ชัดเป็นวงโดยรอบ นอกจากนั้นวิธีการตรวจสอบยางรักที่พบอยู่จากการสัมภาษณ์ผู้ค้ายางรักที่ทำสืบทอดต่อกันมาหลายรุ่นคือ เป็นเรื่องของประสบการณ์เฉพาะบุคคลโดยอาศัยความชำนาญ จากการออกพื้นที่ศึกษาผู้ค้ายางรักใช้ไม้ก้นลงไปในปียางรักแล้วนำขึ้นมาดูด้วยสายตาที่สามารถตอบได้ว่ายางรักในปีนี้คุณภาพอยู่ในระดับใด หลังจากนั้นจึงมีการต่อรองรเวลาตามคุณภาพของยางรักอีกชั้นหนึ่ง (ดังภาพประกอบที่ 7)

ภาพที่ 7 วิธีการทดสอบคุณภาพยางรักโดยปราชญ์ชาวบ้านเงิน นันทารม เชียงใหม่

วิธีการกรองยางรักที่ทำสืบทอดต่อกันมาช้านานกล่าวคือ การนำยางรักมาตากแดดกลางแจ้ง โดยใช้กระดาษปิดกันฝุ่นผงไว้ประมาณ 4-5 ชั่วโมง แล้วกรองด้วยผ้าบาง ซึ่งยางรักที่ได้จากการกรองในขั้นนี้ใช้สำหรับทารองพื้น หลังจากนั้นจึงนำยางรักที่กรองในขั้นแรกนี้ไปกรองต่อด้วยกระดาษสาอีกประมาณ 3 ครั้ง เพื่อที่จะได้ยางรักที่ใช้สำหรับทาลงเงาชั้นสุดท้าย

คุณสมบัติและจุดเด่นที่ดีของยางรักไทย

คุณภาพของรักไทย หรือ อาจจะเป็นลักษณะพิเศษของยางรักไทย เมื่อเทียบกับรักชนิดอื่น กล่าวคือ

1. ผิวแข็งแรง ทนทานดีมาก เพราะเนื้อรักมีมาก
2. เวลาแห้งสม่ำเสมอ ไม่หดตัวเป็นลูกคลื่นทำให้ผิวหน้าเรียบสวยงามดี รักทั่วไปนั้น หากได้รับความร้อนมากไปหรือมีความชื้นมากไปผิวหน้าก็มักจะหดตัวง่าย รักไทยไม่เป็นเช่นนั้นทำให้เอื้อต่อการนำมาใช้ในงานหัตถกรรม
3. คุณภาพไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงเหมือนรักชนิดอื่น เก็บไว้ได้นานในอุณหภูมิสูง ดังเช่นในประเทศไทย แม้จะเก็บไว้ 4-5 ปี คุณสมบัติยังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อเทียบกับรักจีนซึ่งเก็บได้นานประมาณ 2 ปี คุณภาพมักเสื่อม และเมื่อนำไปทาสีดูๆ มักไม่แห้ง

4. ทนทานต่อความร้อน และความชื้น แม้จะใช้ความร้อนประมาณ 40 องศาเซลเซียสและความชื้นสัมพัทธ์ 100 % ก็จะไม่ทำให้ผิวหน้าหดตัว(ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ, มปป: 53)

คุณสมบัติในด้านความเป็นพิษของยางรัก

สำหรับสารที่เป็นพิษนั้น คือ Thitsiol ซึ่งเป็นสารประกอบหลัก และเป็น Phenolic compound กล่าวคือเมื่อร่างกายถูกยางรักจะเป็นพิษทำให้เกิดอาการแพ้ บวม เป็นผื่นแดง ซึ่งอาจไม่เกิดกับคนทุกคน เพราะบางคนก็ไม่แพ้พิษยางรัก แต่บางคนแพ้พิษจากยางรัก แต่เมื่อมีความเคยชินนานเข้าร่างกายก็จะต้านทานพิษยางรักและไม่เกิดอาการแพ้อีกต่อไป สำหรับวิธีการแก้พิษยางรักนั้น ตำรายาแผนโบราณใช้เปลือกและใบของต้นสั๊กมาต้มอาบ (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ, มปป: 54)

จุดด้อยของยางรักไทย

1. แห้งช้า เพราะมีเนื้อรักมาก และแตกเสี้ยนน้อย
2. มีสิ่งเจือปนมาก เนื่องจากกรรมวิธีการเก็บยังไม่ดีพอ และมักมีการปลอมปนดังกล่าว
3. จำเป็นต้องใช้ตัวเร่งให้แห้งเร็วขึ้น (Catalyst) ซึ่งบางครั้งก็อาจทำให้เกิดผลเสียขึ้นได้
4. รักไทยเมื่อเกิดปฏิกิริยาการเติมออกซิเจน (Oxidation) ขึ้นแล้ว มักทำให้มีสีดำคล้ำกว่ารักชนิดอื่น ๆ ทำให้ผสมเป็นรักสีได้ยาก และมีผลให้สีที่ได้มักไม่ค่อยสวย (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมเครื่องเงิน, มปป: 53)

สิ่งที่ควรแก้ไขในกระบวนการเก็บยางรักของไทย

1. ปรับปรุงแก้ไขวิธีการเก็บยางรักจากแหล่งที่มาของยางรักจาก กล่าวคือเริ่มต้นที่นำยางรักออกจากป่าให้ดีขึ้น เพื่อให้ได้ยางรักที่มีคุณภาพดี
2. เลือกภาชนะที่จะนำมาบรรจุยางรัก ไม่ควรใช้ภาชนะโลหะที่ทำให้เกิดสนิม เช่น ถังเหล็ก หรือปิ่นเหล็ก ที่มักใช้กันเป็นประจำอาจจะเลือกใช้ถังไม้แทนแบบที่ญี่ปุ่นใช้อยู่

3. หากมีความจำเป็นที่จะต้องผสมสารบางชนิดเพื่อให้ยางรักแห้งเร็วต้องมีการศึกษาให้ชัดเจนก่อนว่าสารดังกล่าวไม่ทำให้คุณสมบัติและคุณภาพของยางรักเปลี่ยนไปจากเดิม (ดังภาพประกอบที่ 8)

ภาพที่ 8 น้ำหนักยางรักประมาณ 17 กิโลกรัมต่อ 1 ปีบ

การสำรวจและรวบรวมข้อมูลแหล่งยางรักจากป่าธรรมชาติและ/หรือป่าปลูกในภาคเหนือ

ในด้านการสำรวจและรวบรวมข้อมูลแหล่งยางรักจากป่าธรรมชาติและป่าปลูกในภาคเหนือ จากการร่วมมือกันระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ กล่าวคือ กรมป่าไม้ กองอุตสาหกรรมภาคเหนือ ซึ่งได้ดำเนินการสำรวจป่าต้นรักในเขตภาคเหนือตอนบนอันได้แก่ พื้นที่ป่าเขตจังหวัด แม่ฮ่องสอน เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก รวม 7 จังหวัด โดยทำการสำรวจเฉพาะต้นรักใหญ่ (*Melanorrhoea usitata*) ในวงศ์ Anacardiaceae เท่านั้น เนื่องจากรักชนิดอื่น อาทิเช่น รักหนู (*Buchanania litifolia*) รักขี้หนู (*Semecarpus cochinchinensis*) เป็นรักที่มีน้ำยางน้อย คุณภาพไม่ดี และมีพิษรุนแรงกว่ารักใหญ่หรือรักหลวง

ในการดำเนินการสำรวจได้มีการตั้งเป้าหมายในการสำรวจเป็น 2 จุด กล่าวคือ พื้นที่ที่เป็นป่าธรรมชาติและป่าปลูก ซึ่งจากการสำรวจได้พบว่าไม่มีการปลูกไม้รักเพื่อประโยชน์ในการกริดยางรักหรือทำเป็นอุตสาหกรรมอื่น ๆ เลย นอกจากการปลูกเพื่อเป็นการคันคว่าหลองและการวิจัยของกรมป่าไม้เท่านั้น ซึ่งก็นับเป็นจำนวนที่น้อยมากเฉพาะในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่เท่านั้น ดังนั้นในการสำรวจครั้งนั้นจึงทำการสำรวจเฉพาะคันรักที่ได้ยางรักจากพื้นที่ป่าธรรมชาติในเขตจังหวัดภาคเหนือตอนบนเท่านั้น

ข้อสรุปจากการสำรวจทำให้ทราบว่า การผลิตยางรักจากป่าธรรมชาตินั้นได้จากต้นรักใหญ่ ซึ่งมีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า *Melanorrhoea usitata* Wall ซึ่งอยู่ในวงศ์ *Anacardiaceae* มีลักษณะเป็นไม้ผลัดใบขนาดกลาง การเติบโตค่อนข้างช้า ความสูงประมาณ 15-20 เมตร โดยวัดรอบลำต้นได้ประมาณ 80-150 เซนติเมตร ลำต้นเปลาตรง ลักษณะเปลือกเป็นเกล็ดสีเทาแก่ ความหนาประมาณ 1.8 เซนติเมตร เนื้อไม้มีสีแดงเข้มและมีริ้วสีเทาแก่ ใบมีลักษณะรูปไข่ค่อนข้างแหลม ลักษณะใบจะมีเขียวเข้มและเปลี่ยนเป็นสีแดงเมื่อแก่ ผลัดใบในช่วงระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน ลักษณะดอกเล็กเป็นช่อสีขาวหรือเหลืองอ่อน โดยดอกจะบานเมื่อแก่จัดและกำลังจะร่วง ลักษณะผลกลม และมีปีกสีแดงเข้มจำนวน 5 ปีก ขนาดความยาว 3-5 ซม. พบขึ้นตามป่าไม้เบญจพรรณและป่าดิบที่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 300-1000 เมตร ขนาดของไม้รักที่เริ่มกริดเอายางได้จะต้องวัดรอบลำต้นได้ตั้งแต่ 30 ซม. ขึ้นไป โดยวัดจากที่สูงจากพื้นดินขึ้นไป 130 ซม. แต่ในปัจจุบันเนื่องจากความต้องการยางรักมีมากกว่าการผลิตที่ได้ จึงมักมีการลักลอบกริดยางรักที่มีขนาดเล็กกว่าที่ควรจะเป็นดังกล่าว และมักเป็นการลักลอบโดยไม่ได้รับสัมปทานที่ถูกต้องอีกด้วย

ผลการสำรวจพบว่า จากการสำรวจในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน อุตรดิตถ์และพิษณุโลกโดยวิธีการสุ่มตัวอย่างอำเภอที่น่าจะเป็นไปได้จำนวนจังหวัดละสองอำเภอ เนื่องจากข้อจำกัดด้านงบประมาณและระยะเวลาในการดำเนินการ และคาดว่าผลที่ได้รับสามารถเป็นตัวแทนของจังหวัดได้ โดยได้รับคำแนะนำของสำนักงานป่าไม้จังหวัดและสำนักงานป่าไม้เขตในแต่ละจังหวัดที่ดำเนินการสำรวจ ดังมีรายละเอียดตามตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 แสดงพื้นที่ที่มีต้นรัก (ที่มา: ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมภาคเหนือ, มปป. หน้า 56)

ลำดับ	จังหวัด/อำเภอ	กำลังการผลิตจากป่าปลูก	กำลังการผลิตจากป่าธรรมชาติ			แหล่งที่มา
			ปริมาณมาก	ปานกลาง	น้อย	
1	แม่ฮ่องสอน	-				ป่าไม้ จ.แม่ฮ่องสอน ป่าไม้เขตแม่สะเรียง
	อ.ขุนยวม		X			
	อ.ปาย		X			
2	เชียงราย	-				ป่าไม้ จ.เชียงราย ป่าไม้เขตเชียงราย
	อ.เชียงแสน		X			
	อ.แม่สาย			X		
3	พะเยา	-				ป่าไม้ จ.พะเยา
	อ.จุน			X		
	อ.แม่ใจ			X		
4	แพร่	-				ป่าไม้ จ.แพร่ ป่าไม้เขตแพร่
	อ.เด่นชัย				X	
	อ.ลอง				X	
5	น่าน	-				ป่าไม้ จ.น่าน
	อ.สา				X	
	อ.แม่จริม			X		
6	อุดรดิตถ์	-				ป่าไม้ จ.อุดรดิตถ์
	อ.ลับแล				X	
	อ.พิชัย				X	
7	พิษณุโลก	-				ป่าไม้ จ.พิษณุโลก ป่าไม้เขตพิษณุโลก
	อ.วังทอง				X	
	อ.พรหม				X	
	พิจิตร					

จากตารางดังกล่าวข้างต้น (ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรมเครื่องเงิน, มปป: 56) จะพบว่าไม่สามารถจำแนกกำลังการผลิตเป็นหน่วยได้เนื่องจากต้นรักเป็นไม้ที่มีการเจริญเติบโตช้า การขยายพันธุ์ไม่ค่อยดี มีความเป็นพิษจึงไม่มีการปลูกเพื่อป้อนให้ตลาด นอกจากการปลูกเพื่อทำการกันลว้าวิจัยในบางท้องถิ่นเท่านั้น

สรุปสาเหตุที่ต้นรักไม่มีการผลิตมากเนื่องจาก

1. ต้นรักไม่ถือเป็นไม้เศรษฐกิจที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติในแง่ของเนื้อไม้ เมื่อเทียบกับไม้สัก ไม้ยาง ไม้ประดู่ ไม้แดง เป็นต้น เป็นไม้ที่มีขนาดไม่ใหญ่มากและขึ้นอยู่ประปรายในป่าธรรมชาติ การสำรวจ การบำรุงเพื่อพัฒนาพันธุ์ หรือส่งเสริมให้มีการปลูกจึงอยู่ในวงจำกัด
2. ยางรักถือเป็นของป่า ไม่ใช่ไม้ซึ่งสามารถหาได้จากป่าธรรมชาติ การนำออกจากป่าจึงมีพระราชบัญญัติป่าไม้กำกับและควบคุมอยู่จึงไม่ใช่ไม้ในความสนใจในแง่ของการปลูกบำรุงพันธุ์
3. เนื่องจากมีการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่าเป็นจำนวนมากในบางท้องถิ่น และการกรีดยางรักไม่ถูกวิธี การขยายพื้นที่ทำกินของราษฎรทำให้ปริมาณต้นรักลดน้อยลงอย่างมากในปัจจุบัน ยกเว้นในบางท้องถิ่นซึ่งยังมีปริมาณพื้นที่ป่าอยู่มาก อาทิ ในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอน แต่ก็ยังไม่ได้มีการสำรวจอย่างจริงจังเพื่อหาปริมาณของต้นรัก

สำหรับในแง่ของการคาดหมายกำลังการผลิตนั้น จากหลักฐานการสำรวจของหน่วยงานป่าไม้ในบางพื้นที่ที่เลือกเป็นตัวอย่างพบว่า ในบางพื้นที่ปริมาณของต้นรักมีน้อยถึงน้อยมากไม่เหมาะที่จะทำเป็นการค้า แต่ในบางพื้นที่สามารถดำเนินการเพื่อการค้าได้ อาทิ จังหวัดแม่ฮ่องสอน เชียงราย และน่าน ซึ่งหมายถึงการดำเนินการในพื้นที่ป่าธรรมชาติเท่านั้น

ยางรักเพื่อการพัฒนาและอนุรักษ์ทางภูมิปัญญาไทยอย่างยั่งยืน

ยางรักกับงานศิลปะไทยแขนงต่าง ๆ

ยางรัก (MELONORRHOEA) ได้จากการเจาะหรือกรีดจากต้นรัก ยางรักเมื่อได้ใหม่ ๆ จากต้นมีสีหม่น ๆ ถ้าทิ้งไว้นานประมาณ 7-10 วัน จะเป็นสีเทาและกลายเป็นสีดำได้ (รักพม่าเมื่อแรกกรีดยางออกสีเหลืองหม่น แล้วกลายเป็นสีน้ำตาล พม่าเรียกยางรักว่า THET-SI, TUIT-TSE, KHEN)

คุณสมบัติของยางรัก โดยเฉพาะนำมาใช้ทางผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ในประเทศไทย ที่ได้ใช้มาแต่เดิมนั้น ใช้ทาไม้และวัสดุต่าง ๆ เพื่อรักษาผิวให้คงทน ทารองพื้นภาชนะและครุภัณฑ์ต่าง ๆ ทากระดาษ ผ่ากันน้ำซึม ทาหรือเช็ดเพื่อปิดทองในงานประณีตศิลป์ และงานหัตถศิลป์ ฯลฯ

ยางรักกับศิลปะไทย

การสร้างสรรคศิลป์วัตถุที่จัดเป็นงานศิลปะไทยนั้น ยางรักเป็นวัสดุปัจจัยสำหรับการสร้างสรรค์อยู่หลายประเภทด้วยกัน ทั้งนี้เนื่องด้วยยางรักมีคุณสมบัติดังกล่าวข้างต้น ยางรักจึงเป็นปัจจัยให้การสร้างงานศิลปะไทยที่เกิดประโยชน์ได้หลายประเภท โดยสรุปได้ดังนี้

ยางรักในงานสถาปัตยกรรม

การใช้ยางรักในงานสถาปัตยกรรมไทยที่มีมาแต่โบราณคงจะเห็นได้จากในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีหลักฐานที่เป็นเอกสารที่ว่าด้วยการใช้ยางรักในงานสถาปัตยกรรม ปรากฏในเอกสารเรื่อง “คำให้การขุนหลวงหาวัดประจักษ์ทรงธรรม” หรือ “เอกสารจากหอหลวง” อ้างถึงพระตำหนักที่ประทับของเจ้านายพระราชวังหลวงสมัยนั้น ปรากฏอยู่หลายแห่ง ดังเช่น

“ด้านเหนือ มีพระตำหนัก ปลูกปักเสาลงในสระด้านเหนือหลังหนึ่ง ห้าห้องฝากระดาน เขียนลายรดน้ำ ทองคำเปลว พื้นทาร์ก มีฉื่อฟ้าหางหงษ์ मुखซ้อนสองชั้น... ในระหว่างमुखโถงด้านใต้ นั้น ปลูกพระที่นั่งปรายข้าวดอกหลังหนึ่ง เสาลงในสระ หลังคามีฉื่อฟ้าหางหงษ์ मुखซ้อนสองชั้น ฝาไม้มี มีแต่ลูกกรงมะหวดรอบพระเฉลียง เสาราย ทาร์ก เขียนทองคำเปลวทรงข้าวบิณฑ์” (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2442: 12)

ในเอกสารเรื่องเดียวกันนี้ ยังอ้างถึงพระตำหนักฝ่ายใน ที่ตกแต่งฝาด้วยยางรักอีกหลายแห่ง ดังนี้

“ฝากระดานหลังเจียด พื้นฝาเทาแดง เขียนลายทองทรงข้าวบิณฑ์ เทพพนมพรหมภักตร เปนพระตำหนักฝ่ายใน หลัง 1” (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2442: 12)

สถาปัตยกรรมอย่างไทยในสมัยอยุธยาตอนปลายที่ยังคงมีอยู่ในลักษณะถาวร ประกอบด้วยงานตกแต่งด้วยการใช้ยางรัก กล่าวคือ

พระตำหนักทอง เป็นอาคารเครื่องไม้ หลังคาทรงไทย ขนาดสองห้อง ฝาผนังลงรักเขียนลวดลายน้ำยาปิดทองรดน้ำ นับว่าเป็นพระตำหนักที่ประทับแรมของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 หรือ พระพุทธเจ้าเสือ ระหว่างเสด็จประพาสเมืองสมุทรสาคร พระตำหนักทองหลังนี้อยู่ริมคลองหน้าวัดไทร เขตบางขุนเทียน ธนบุรี

หอไตรวัดบ้านกั้ง หรือ หอเขียนวังสวนผักกาด หอไตรหลังนี้เดิมอยู่ที่วัดบ้านกั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้อำเภอพระนครศรีอยุธยาลงมา ฝาผนังภายในหอไตรลงรักเขียนภาพจิตรกรรมด้วยน้ำยาปิดทองรดน้ำ ต่อมาผู้เป็นเจ้าของวังสวนผักกาดได้นำมาจากวัดบ้านกั้ง เอามาสร้างและบูรณะให้คงสภาพเดิม ณ วังสวนผักกาด ถนนพญาไท กรุงเทพฯ

เมื่อสมัยรัตนโกสินทร์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คราวที่โปรดให้สร้างพระอุโบสถขึ้นเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปมหาจักรพรรดิรัตนปฏิมากร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งนั้นโปรดให้ตกแต่งฝาผนังภายนอกพระอุโบสถทั้งสี่ด้าน ลงพื้นรักแดง เขียนลายน้ำยาปิดทองรดน้ำเป็นลายพุ่มทรงข้าวบิณฑ์

ยางรักในงานประติมากรรม

งานประติมากรรมของไทยที่ได้ใช้ยางรักเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการสร้างสรรค์ อาจจำแนกเป็นแต่ละประเภทโดยสังเขปดังนี้

การใช้ยางรัก ผสมกับสมุก ใช้ทาลงพื้นงานประติมากรรม เช่น

- ทารักสมุก ลงพื้นพระพุทธรูปปั้นด้วยปูน พระพุทธรูปไม้ และพระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะ เพื่อปิดทองคำเปลว
- ทารักน้ำเกลี้ยง รองพื้นงานปูนปั้น แกะสลักไม้ เป็นลวดลาย รูปภาพสำหรับประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมไทย เช่น ลวดลายหน้าบัน กันทวย บัวปลายเสา ชุ่มคูหา ประตูและหน้าต่าง ฐานพระพุทธรูป เป็นต้น
- ทาหรือเช็ดรัก ด้วย “รักเช็ด” (หมายถึงรักเงา) เพื่อปิดทองคำเปลว ตกแต่งผิวงานประติมากรรมต่าง ๆ

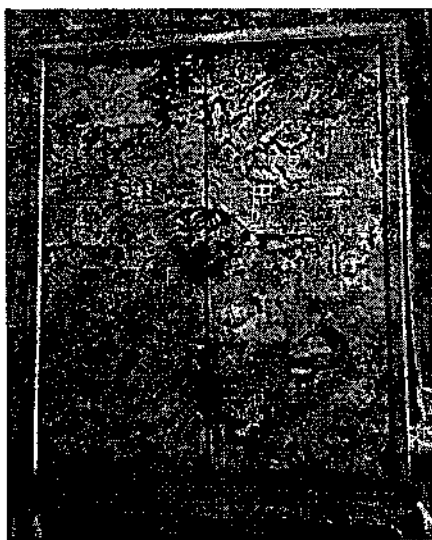
ยางรักในงานจิตรกรรม

งานจิตรกรรมอย่างไทยที่ใช้ยางรักเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการสร้างสรรค์ซึ่งเป็นสิ่งที่คนไทยรู้จักกันมาแต่สมัยโบราณดังนี้

งานจิตรกรรมเขียนน้ำยาหรรดาลปิดทองรดน้ำ หรือที่มักเรียกสั้น ๆ ว่า “ลายรดน้ำ” งานจิตรกรรมชนิดนี้มีลักษณะเป็นงานจิตรกรรมเอกที่ปรากฏบนบานประตู บานหน้าต่างศาสนสถาน ฝาตู้และหีบพระธรรม เป็นต้น โดยใช้ยางรักผสมสมุกทารองพื้น ทาผิวพื้นให้เรียบเป็นมัน เขียนน้ำยา และเช็ดรักด้วย “รักเช็ด” เพื่อปิดทองคำเปลวแล้วรดน้ำให้ลวดลายหรือรูปภาพหลุดขึ้นบนพื้นซึ่งทายางรักไว้ (ดังภาพประกอบที่ 9)

งานจิตรกรรมเขียนสีกำมะลอ หรือมักเรียกสั้น ๆ ว่า “ลายกำมะลอ” งานจิตรกรรมชนิดนี้ลักษณะคล้ายงานเขียนระบายด้วยสีน้ำมัน บนพื้นทาด้วยยางรักสีดำ ส่วนรายละเอียดต่าง ๆ เขียนด้วยเส้นสีทอง งานจิตรกรรมกำมะลอนี้ ใช้ยางรักผสมสมุกทาทำรองพื้น ใช้รักน้ำเกลี้ยงทาทำผิว

ให้เรียบเป็นมันกับใช้ยางรักผสมสีฝุ่นต่าง ๆ ที่ระบายเป็นลวดลายหรือรูปภาพ แล้วจึงเดินเส้นสีทองเป็นส่วนละเอียด

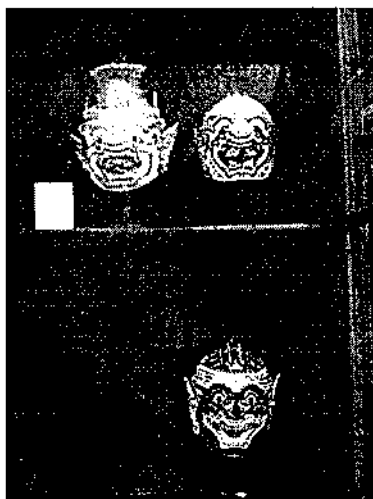

ภาพที่ 9 หน้าต่างลายรดน้ำปิดทอง

ยางรักในงานประณีตศิลป์

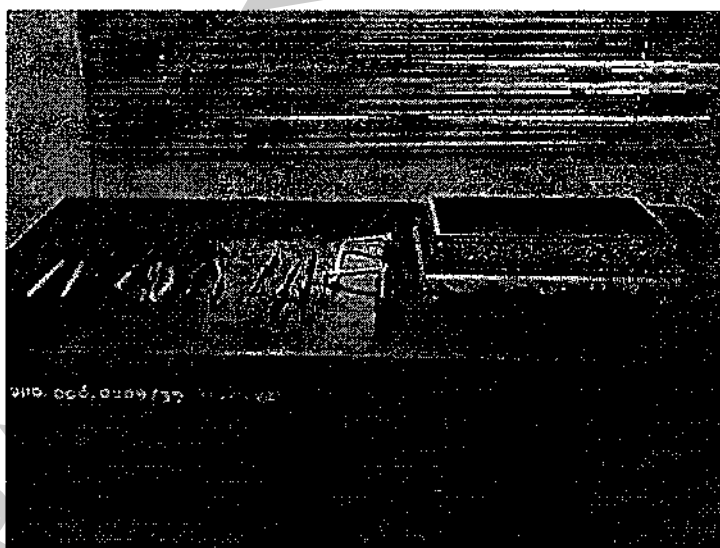
งานประณีตศิลป์อย่างไทยที่ใช้ยางรักเป็นปัจจัยสำหรับการสร้างสรรค์อย่างจำแนกโดยสังเขปต่อไปนี้

งานประดิษฐ์เครื่องศรียากรณ์ ประเภทหัวโขน มงกุฎ ชฎา หน้ากาก เป็นต้น ได้ใช้ยางรักทำเป็น “รักตีลาย” สำหรับตีพิมพ์ทำเป็นลวดลายติดประดับ กับใช้รักตีลายนี้พอกปิ่น หรือเรียกว่า กระแห่นะรัก ขึ้นบนส่วนใบหน้าหัวโขน หัวหุ่น เป็นอวัยวะส่วนใบหน้า เป็นต้น (ดังภาพประกอบที่ 10)

ภาพที่ 10 หัวโขนลวดลายกระเห่นะรัก

งานประดับมุก ประดับกระຈก งานประณีตศิลป์ประเภทนี้ ได้ใช้ช่างรักทำ “เทือก” เรียกว่า “เทือกรัก” สำหรับทาพื้นก่อนเพื่อประดับมุก ประดับกระຈก โดยเฉพาะงานประดับมุกยังได้ใช้ รักน้ำเกลี้ยงถมพื้นและใช้รักเซ็ด เซ็ดเก็บเงาผิวพื้นชั้นสุดท้ายด้วย (ดังภาพประกอบที่ 11)

ภาพที่ 11 กล่องเครื่องเงินลงมุก

งานตกแต่งยุโรปกรณสำหรับกองทัพ ในสมัยก่อนยุโรปกรณหลายชนิดได้ใช้ช่างรัก ตกแต่งให้สวยงามและแข็งแรงขึ้น ตามที่ปรากฏต่อไปนี้

หมวกทหาร ชนิดทรงลูกฟักตัด มีปีกรอบทำด้วยไม้ไผ่สานลงสมุกด้านนอก และภายในหมวกทาด้วยรักน้ำเกลี้ยง หมวกแบบนี้ดังเช่น พระมาลาเบี่ยง

เครื่องปิดป้องอาวุธ มีเขน ดัง โล่ เป็นต้น ทำด้วยหนังแห้ง โดยมีการทารักเพื่อเสริมความแข็งแรง หลังจากนั้นจึงมีการเขียนลวดลายน้ำยาปิดทองรดน้ำตกแต่งให้สวยงาม และนำเกรงขามอีกด้วย

เครื่องป้องกันพาหนะ เป็นต้นว่า ม้าที่จัดเข้าในกองทัพสำหรับนายม้าได้จับขี่เข้าสูรบนั้น ต้องจัดให้มีแผ่นหนังหนาเพื่อป้องกันอาวุธได้ เรียกว่า “หนัง” ห้อยไว้บังสองข้างลำตัวม้า หนังนี้ได้รับการทาทารักหนาๆ แล้วเขียนลวดลายน้ำยาปิดทองรดน้ำตกแต่งด้วย

เครื่องราชพาหนะ ดังเช่น พระที่นั่งราชอาสน์ พระราชยาน เรือพระที่นั่ง เป็นต้น ตามที่กล่าวมานี้ ต่างได้ใช้ยารักเป็นปัจจัยในการสร้างทำอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น

ยารักในงานหัตถกรรม

ยารักที่เป็นปัจจัยร่วมในการผลิตงานหัตถกรรมพื้นบ้านมักเป็นงานหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสาน ที่ต้องการใช้ยารักทาเคลือบผิวภายนอกและภายใน เพื่อกันน้ำและเสริมความแข็งแรง งานหัตถกรรมชนิดที่ได้ใช้ยารักเป็นปัจจัยสำหรับการผลิตที่เป็นงานหัตถกรรมที่ควรกล่าวถึงคือ

หัตถกรรมเครื่องเงิน ได้ใช้ยารักผสมสมุกทำผิวภาชนะต่าง ๆ และทาเคลือบผิวภายนอกภาชนะนั้น เช่น โอ พาน แอ็บ ขันดินสี เขียนหมาก เป็นต้น ซึ่งเป็นงานหัตถกรรม ในย่านบ้านเงินนันทาราม จังหวัดเชียงใหม่

หัตถกรรมชนิดภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ผิวทึบ แล้วทาด้วยยารักทั้งภายในและภายนอกเพื่อความมั่นคงแข็งแรง สำหรับใส่สิ่งของต่าง ๆ ซึ่งชาวบ้านทำขึ้นใช้ทั่วไป ดังเช่น กระบาย และกระเหล็บ เป็นต้น

ยารักจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ถูกนำมาใช้สร้างสรรค์งานศิลปะไทยแขนงต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากยารักเป็นวัสดุที่ได้รับความเชื่อและความนิยมในด้านประโยชน์ดังนี้

1. ยารัก เป็นวัสดุธรรมชาติ ที่พึงหาได้จากต้นรัก ซึ่งขึ้นอยู่ในธรรมชาติทั่วไป มีปริมาณของยารักจากลำต้นมากพอจะนำมาใช้ได้ตามความต้องการ
2. ยารัก เป็นวัสดุที่มีคุณลักษณะเป็นยางเหนียว เกาะยึดกับสิ่งที่ต้องการจะทาหรือเคลือบผิวสิ่งต่าง ๆ ได้ดี
3. ยารัก เป็นวัสดุที่มีคุณสมบัติพิเศษคือ ลักษณะสีดำมีความแวววาว ภายหลังจากการทาหรือเคลือบผิวสิ่งต่าง ๆ เมื่อยารักแห้งสนิทแล้ว

4. ยางรัก เป็นวัสดุที่มีคุณภาพพิเศษในด้านความทนต่อความร้อน ความชื้น และสภาพความเป็นกรด และด่างอ่อน ๆ
5. ยางรัก เป็นวัสดุที่เป็นสีในตัวเองและสามารถประสานกับวัสดุอื่น ๆ สำหรับเสริมสร้างความมั่นคง ทนทานแก่พื้นผิวและโครงสร้างของงานศิลปะ ได้เป็นอย่างดี

ประวัติศาสตร์การใช้ยางรัก

นับเป็นเวลานานมาแล้วที่มนุษย์รู้จักนำยางรักมาใช้ประโยชน์ในการเคลือบผิววัตถุเพื่อ ความทนทาน ตลอดจนมีการตกแต่งสีอันลวดลายให้แลดูงดงาม

จากการขุดค้นทางด้านโบราณคดีในประเทศจีน ได้พบศิลปะโบราณวัตถุประเภทภาชนะ ไม่เคลือบผิวด้วยยางรักในสมัยราชวงศ์ซาง (Shang Dynasty) มีอายุประมาณ 3,000 ปี จากการ ค้นพบดังกล่าวทำให้เชื่อกันว่าชาวจีนคือชนชาติแรกที่คิดค้นกรรมวิธีการทำเครื่องรักขึ้น หลังจาก นั้นจึงแพร่หลายผ่านเส้นทางการค้าและเข้าสู่ประเทศใกล้เคียง ได้แก่ เกาหลี เวียดนาม และ ประเทศ ต่าง ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น เวียดนาม ไทย และเมียนมาร์ เป็นต้น ด้วย กระบวนการทำเครื่องรักในระยะแรกนั้นคงเป็นกรรมวิธีง่าย ๆ ที่ไม่ซับซ้อนกล่าวคือ การใช้ยางรัก ทาเคลือบที่ผิววัตถุโดยตรง จนต่อมาเทคนิคการทำเครื่องรักได้มีการพัฒนาและคำนึงถึงความ สวยงามเพิ่มมากขึ้น จึงมีขั้นตอนการเตรียมพื้นผิววัตถุก่อนทาร์กและมีการทาร์กหลายชั้นเพื่อความ ประณีตงดงาม ตลอดจนมีการนำสีมาผสมเป็นรักสีและนำวัตถุต่าง ๆ อาทิเช่น ทองคำเปลว เงิน เปลว เปลือกหอย และกระจกมาประดับตกแต่งร่วมด้วยยางรักดังที่ปรากฏในปัจจุบัน

ได้มีการพบเครื่องใช้ที่เป็นหีบใส่ของขนาดต่าง ๆ ในหลุมศพโบราณของจีนซึ่งเป็นหีบที่มี การลงรักไว้ ประมาณอายุได้ถึงกว่า 4,000 ปี จึงถือได้ว่าเป็นหลักฐานสำคัญของการใช้ยางรักใน การทำเครื่องหัตถกรรมของประเทศจีน และคาดว่าได้มีการทำเครื่องหัตถกรรมของประเทศจีน และมีการแพร่หลายจากประเทศจีนไปยังประเทศอื่น ๆ โดยทางเหนือของประเทศไทยก็มีชาว ไทจีนและไทวน ที่อพยพมาจากประเทศจีน มีฝีมือความรู้เรื่องหัตถกรรมเครื่องเงินซึ่งถ่ายทอด ต่อ ๆ กันมาในภาคเหนือของประเทศไทย

ในประเทศอินเดียก็มีบันทึกการใช้ยางรักในเครื่องใช้ต่าง ๆ แต่ไม่มากนัก เนื่องจาก ปริมาณยางรักมีไม่เพียงพอและหาได้ยาก

ประเทศเมียนมาร์เป็นประเทศที่มีการใช้ยางรักมากในกิจกรรมต่าง ๆ ทางด้านศิลปะ ศาสนา และวัฒนธรรม แต่ชิ้นงานต่าง ๆ ในระยะแรก ก็ไม่ได้มีรายละเอียดที่โดดเด่นมากนัก เพราะประเทศเมียนมาร์ประกอบด้วยชนเผ่าต่าง ๆ หลายกลุ่ม ในประวัติศาสตร์มีการสู้รบกันตลอด

มา จึงไม่มีผลงานทางศิลปวัฒนธรรมที่สวยงามมากในระยะแรก ๆ แต่ได้มีบันทึกว่าเมื่อพม่าได้มาโจมตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2310 ก็ได้รวบรวมเครื่องมือ เครื่องใช้และเครื่องประดับอันมีค่าต่าง ๆ ไปด้วยเป็นจำนวนมาก รวมถึงช่างฝีมือ จากนั้นงานเครื่องเงินและลงรักปิดทองของพม่าจึงได้รับการยกระดับขึ้นอีกระดับหนึ่ง และต่อมาได้มีบันทึกว่าพม่าได้มาโจมตีเมืองเชียงใหม่ และมีการนำสิ่งของมีค่าต่าง ๆ กลับไปรวมถึงช่างฝีมือด้านต่าง ๆ ของทางภาคเหนือทั้งหมดด้วย หลังจากนั้นงานฝีมือด้านเครื่องเงินลงรักปิดทองของพม่า ก็ได้มีความเจริญก้าวหน้ายกระดับขึ้นถึงระดับสูงสุด ผลงานต่าง ๆ ได้รับการยกย่อง รวบรวมและนำไปจัดแสดงอยู่ที่สถาบันบริติชมิวเซียมในประเทศไทยอังกฤษ

ปัจจุบันมีความต้องการช่างรักในปริมาณมากเพื่องานอุตสาหกรรมเครื่องเงิน การลงรักปิดทองและใช้ในงานศิลปวัฒนธรรมทั้งในประเทศ อินเดีย พม่า ไทย จีน เวียดนาม และญี่ปุ่น อุตสาหกรรมช่างรักจึงสามารถขยายตัวขึ้นได้อีกมาก ได้มีบันทึกว่าใน พ.ศ.2502 ประเทศไทยเคยส่งช่างรักไปประเทศญี่ปุ่นปริมาณถึง 100-150 คน แต่ต่อมาก็ลดน้อยลงจนหมดไป เพราะไม่ได้มีการปรับปรุงเทคโนโลยีและการส่งเสริมในระดับอุตสาหกรรม

ความเป็นมาของการทำหัตถกรรมเครื่องรักหรือเครื่องเงินในประเทศไทย

สำหรับประวัติการทำเครื่องรักในประเทศไทยนั้นแม้ว่าจะพบศิลปะโบราณวัตถุที่ลงรักปิดทองในสมัยทวารวดี เช่น พระพิมพ์ขนาดใหญ่ภาพพระพุทธเจ้าแสดงชยานิมุตราจุคนโทน้ำสมัยศรีอยุธยาและพระพุทธรูปขนาดใหญ่หลายองค์ในสมัยสุโขทัย เช่น พระพุทธชินราชและพระศรีศากยวงศา เป็นต้น แต่ก็ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าการทำเครื่องรักนั้นตั้งแต่ยุคสมัยนั้น เนื่องจากมีหลักฐานและข้อโต้แย้งจากหลายฝ่ายว่าการลงรักปิดทองที่ปรากฏให้เห็นนั้นอาจเป็นการทำเพิ่มเติมขึ้นมาในชั้นหลังก็อาจเป็นไปได้

ส่วนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าคนไทยรู้จักการทำเครื่องรักแล้วกล่าวคือในสมัยกรุงศรีอยุธยาไทยได้รับอิทธิพลจากประเทศจีนในสมัยราชวงศ์ถังโดยผ่านเส้นทางการค้าทางเรือสำเภา โดยมีการนำช่างรักมาใช้ในการงานด้านสถาปัตยกรรมเพื่อตกแต่งเป็นส่วนประกอบของตัวอาคาร อาทิ หน้าบัน กันทวย ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ บานประตูหน้าต่าง ตลอดจนใช้ทาสีผนัง เพดาน เสาโบสถ์และวิหาร ดังตัวอย่างเช่น การตกแต่งหน้าบันวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นงานไม้แกะสลักภาพปูนสูงลงรักปิดทองนอกจากนั้นก็ยังมีพบที่ฝาผนังห่อเขียนและห่อไตร วัดบ้านกล้วย ซึ่งภายหลังอาคารทั้งสองดังกล่าวได้ชำรุดทรุดโทรมลงจึงได้มีการรื้อรวมเป็นอาคารหลังเดียวกันแล้วย้ายมาไว้ที่วังสวนผักกาดกรุงเทพฯ

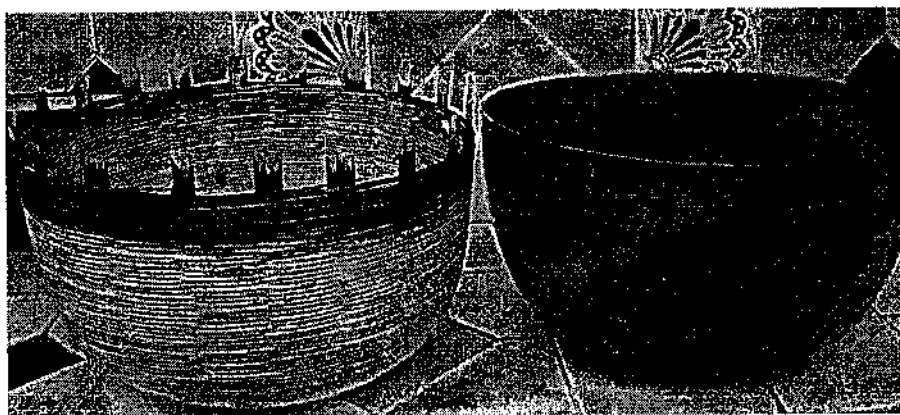
นอกจากนี้ยางรักยังถูกนำมาใช้ตกแต่งพระพุทธรูปเครื่องใช้ในทางศาสนาและราชสำนัก เช่น ตู้พระธรรม พานแว่นฟ้า ตะลุ่มมุก เป็นต้น

สมัยอยุธยาตอนปลายและต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นช่วงเวลาที่เทคนิคการทำเครื่องรักของประเทศไทยได้เจริญถึงขีดสูงสุด เนื่องจากการคิดค้นวิธีการเขียนลายรดน้ำ ซึ่งนับเป็นเอกลักษณ์ทางศิลปะที่โดดเด่นอย่างหนึ่งของไทย ตัวอย่างงานประณีตศิลป์ชิ้นเอกในสมัยอยุธยาซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 คือตู้พระธรรมลายรดน้ำสกุลช่างวัดเชิงหวาย โดยตกแต่งเป็นภาพราชสีห์นก กระรอกบนต้นไม้ และลวดลายกนกเปลวไว้อย่างวิจิตรงดงาม ซึ่งปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาเครื่องรักล้วนแล้วแต่เป็นของสูงที่ใช้ในงานทางพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์จึงไม่ปรากฏแพร่หลายในหมู่ราษฎรสามัญชน ซึ่งต่างจากเครื่องเงินของชาวล้านนาที่ประดิษฐ์เป็นภาชนะเพื่อใช้สอยในครัวเรือน เช่น ถาด กระบวยคักน้ำ พาน ขันโตก ถูบ เขียนหมาก และหีบใส่เสื้อผ้า เป็นต้น

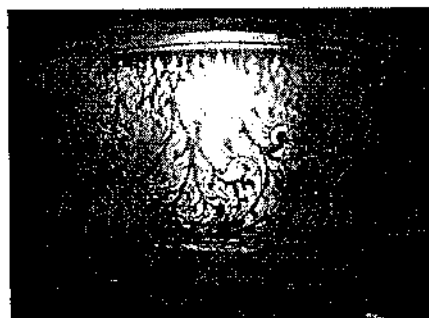
ทั้งนี้เครื่องเงินจึงหมายถึงภาชนะที่ใช้ไม้ไผ่จักสานเพื่อเป็นโครงภาชนะที่ต้องการก่อนแล้วจึงนำมาลงรักเพื่อปิดรอยร้าว หลังจากนั้นในบางครั้งจึงมีการเขียนลวดลายต่าง ๆ ลงไปด้วยเพื่อเพิ่มความสวยงาม สันนิษฐานกันว่าเครื่องเงินของไทยมีที่มาจากชาวไทยเงิน ซึ่งเป็นชนลยสงครามที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองเชียงตุง ทั้งนี้ชาวไทยเงินอาจเรียนรู้วิธีการทำเครื่องรักจากประเทศจีนโดยผ่านทางอาณาจักรน่านเจ้าอีกทอดหนึ่ง (แกมมณี เจริญวงศ์, 2547:)

วิธีการทำเครื่องเงิน คนโบราณใช้ไม้ไผ่สานเป็นโครงก่อน ไม้ไผ่ที่นิยมใช้กันคือไผ่เถี้ย ซึ่งมีลำปล้องยาว เมื่อนำมาทำเครื่องเงินจึงไม่ปรากฏรอยต่อ โดยใช้ดอกเส้นแบนเป็นตัวขึ้น และตอกเส้นสานตามขวาง แต่ในระยะหลังการทำเครื่องเงินนิยมใช้วิธีการขุดมากกว่าการสานเพราะง่ายกว่า เมื่อขุดหรือสานเสร็จก็จะเอายางรักมาทาตามร่องก่อน แล้วจึงเคลือบผิวให้เป็นมันเรียบ หลังจากนั้นก็นำไปตกแต่งลวดลาย ส่วนการทำเครื่องเงินในปัจจุบันนอกจากจะมีโครงวัสดุที่ใช้ไม้ไผ่สานหรือนำมาขุดดังกล่าวแล้ว บางครั้งก็ใช้ไม้เนื้ออ่อนเช่น ไม้ฉำฉา และไม้มะม่วง เป็นต้น โดยนำมากลึงเป็นรูปร่างตามที่ต้องการ เช่น ขันหรือโอเป็นต้น (ดังภาพประกอบที่ 12)

ภาพที่ 12 โครงเครื่องเงินที่ใช้ไม้ไผ่จักสานก่อนลงรักและเขียนลาย

สำหรับขั้นตอนการเคลือบรักบนเครื่องเงินโดยสรุปกล่าวคือ ประการแรกต้องเตรียมยางรัก สมุกก่อน สมุกคือ การนำยางรักผสมกับขี้เถ้า แกลบข้าว หรือบางครั้งอาจใช้ดินสอพอง ทั้งนี้ ความหยาบและละเอียดขึ้นอยู่กับวัสดุที่ใช้ผสม หลังจากนั้นก็นำวัตถุโครงในที่ขัดผิวให้เรียบ แล้วมาลงสมุกหยาบก่อนเพื่ออุดร่องรอยบนผิววัตถุแล้วจึงนำมาขัด ต่อจากนั้นก็ลงรักสมุกที่มีความละเอียดมากขึ้นทับลงไปเรื่อย ๆ จนถึงขั้นสุดท้ายก็จะเคลือบด้วยรักใสแล้วขัดต่อด้วยใบซ่อย หรือกระดาษทรายน้ำ หลังจากนั้นจึงนำไปตกแต่งลวดลายสีสันทึบให้สวยงาม (ดังภาพประกอบที่ 13)

ภาพที่ 13 ลวดลายที่เป็นสีสันทึบของหัตถกรรมเครื่องเงิน

อนึ่งจำนวนชิ้นของการเคลือบรักและกรรมวิธีในการตกแต่งนั้นนอกจากจะมีวัตถุประสงค์เพื่อความประณีตงดงามแล้วยังเป็นเครื่องแสดงฐานะของผู้เป็นเจ้าของ รวมถึงลักษณะการใช้งานที่ทนนานอีกด้วย

... การตกแต่งเครื่องเงินมีลักษณะแตกต่างกันไปหลายแบบ ทั้งลายทอง ลวดนูนอย่างเขียนหมากซึ่งคนโบราณทางเหนือมีใช้กันทุกครัวเรือน การตกแต่งก็จะบอกถึงฐานะของเจ้าของคือ ถ้าหากใครมีฐานะดีได้รับการยกย่องในวงสังคมก็จะตกแต่งเขียนหมากให้ดูสวยงามเป็นพิเศษ เพื่อใช้ต้อนรับแขกและถือเป็นการให้เกียรติกัน แต่ถ้าเป็นพวกเครื่องรักที่ใช้ในงานเกษตรกรรมใช้เก็บเมล็ดข้าว ก็จะตกแต่งเพียงหยาบ ๆ แตกต่างไปจากเครื่องรักที่ใช้ต้อนรับแขก...(สมถวิล นิลวิไล, 2542: 87)

ทั้งนี้ชาวล้านนาในอดีตได้รับการยกย่องว่ามีฝีมือในการทำเครื่องเงินเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งเมื่อครั้งที่พระเจ้าบุเรงนองแห่งพม่ายกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ.2101 ได้กวาดต้อนช่างฝีมือเครื่องรักไปกรุงหงสาวดีเป็นจำนวนมาก อีกทั้งขณะที่อาณาจักรล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นพม่าเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ก็ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการอันประกอบด้วย ช้าง ม้า ผ้าไหม และเครื่องเงินไปถวาย

นอกจากนี้ภายหลังที่พระเจ้าบุเรงนองตีกรุงศรีอยุธยาได้ ก็รับเอาเทคนิคการตกแต่งลวดลายบางอย่างบนเครื่องรักไปด้วยเช่นกัน ดังปรากฏความในเรื่องนี้จากหนังสือเที่ยวเมืองพม่าของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่บันทึกไว้ว่า

...ได้ความรู้แปลกในทางโบราณคดี เนื่องด้วยเรื่องทำของลงรักในเมืองพม่าอย่างหนึ่งซึ่งจะกล่าวไว้ตรงนี้ด้วย ฉันได้เห็นในหนังสือพงศาวดารพม่าฉบับหนึ่งว่าวิชาทำของลงรักนั้น พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้ไปจากเมืองไทย ถ้าจริงดังว่า ก็พึงสันนิษฐานว่าครั้งนั้นคงได้ไปแต่วิธีการทำรักน้ำเคลือบกับทำลายรดน้ำ จึงมีของพม่าทำเช่นนั้นแต่โบราณ แต่วิธีที่ชุคพื้นรักลงไปเป็นรูปภาพและลวดลายต่าง ๆ นั้น พวกช่างชาวเมืองพุกามเขาบอกฉันว่าเพิ่งได้วิธีไปจากเมืองเชียงใหม่เมื่อขึ้นหลัง...(เกื้อเมธา ฤกษ์พรพิพัฒน์, 2542: 87)

อย่างไรก็ตาม ดร.ศิริชัย หวังเจริญตระกูล ส่วนวิทยาศาสตร์เพื่อการอนุรักษ์ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ก็ตั้งข้อสังเกตว่าบางทีภูมิปัญญาในการนำยางรักมาใช้ประโยชน์ทั้งของไทยและพม่า อาจไม่ได้ลอกเลียนมาจากประเทศจีน เนื่องจากต้นรักที่ใช้กรีดเอายางในภูมิภาคแถบนี้เป็นคนละชนิดกับของทางประเทศจีนและญี่ปุ่น ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าต่างฝ่ายต่างก็มีการกรีดยางรักเพื่อนำมาใช้เช่นกัน ต่อมาภายหลังจึงค่อยได้รับอิทธิพลทางด้านเทคนิควิธีการแต่ก็ยังไม่มีย่อพิสูจน์ที่ชัดเจนในเรื่องนี้

ด้วยเหตุที่ต้นรักมีพิษคนในภาคเหนือจึงไม่นิยมปลูกต้นรักใหญ่ การใช้ประโยชน์จากยางรักส่วนใหญ่จึงมาจากการลักลอบกรีดยางรักจากไม้ในป่าธรรมชาติ ในขณะที่อีกส่วนหนึ่งก็ได้อากการตั้งซื้อยางรักจากประเทศเมียนมาร์ซึ่งมักเกิดปัญหาการปลอมปนอยู่เสมอ ทำให้ยางรักบางส่วนที่นำมาใช้ประโยชน์ด้อยคุณภาพ และกลายเป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ความนิยมในการใช้ยางรักลดน้อยลง

นักวิชาการทางด้านโบราณคดีเห็นว่าคนไทยน่าจะหันกลับมาใช้ประโยชน์จากยางรัก โดยเฉพาะในงานทางด้านศิลปกรรมตลอดจนอุตสาหกรรมเครื่องรักเพื่อการพาณิชย์ของไทย โดยมีการพัฒนาเทคโนโลยีขึ้นมารองรับ เช่น การปรับปรุงคุณภาพน้ำยาง การใช้ความรู้ทางด้านพันธุวิศวกรรมมาปรับปรุงพันธุ์ต้นรัก ตลอดจนกำหนดแนวทางการจัดการทรัพยากรด้านป่าไม้ที่เหมาะสม เช่น การปลูกต้นรักใหญ่สำหรับเจาะกรีดเอาน้ำยางโดยเฉพาะ ซึ่งนอกจากจะเป็นการรักษาป่าต้นน้ำแล้วยังสามารถควบคุมคุณภาพของน้ำยางรักได้อีกด้วย

ด้วยเหตุดังกล่าวการที่คนไทยจะหันกลับมาใช้ประโยชน์จากยางรักอย่างจริงจังคงไม่ใช่เรื่องแปลกหรือล้าสมัย หากพิจารณาถึงผลที่จะตามมาในอนาคตโดยเฉพาะในด้านการสนับสนุนส่งเสริมด้านการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนในประเทศนั้นว่าเป็นเรื่องที่น่าพิจารณาอย่างจริงจัง

กล่าวโดยสรุปก็คือประเทศไทยมีการใช้ประโยชน์จากยางรักมาช้านานโดยเฉพาะในส่วนที่เป็นงานศิลปกรรมชั้นสูงกับพวกงานปั้น เช่น การตกแต่งหัวโขน หรืองานสถาปัตยกรรม เช่น การลงรักประดับมุก ตามบานประตูหน้าต่างของโบสถ์วิหารและปราสาทราชวัง ตลอดจนใช้ทำข้าวของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันทั้งในส่วนของพระมหากษัตริย์และสามัญชน ยางรักจึงถือได้ว่าเป็นวัตถุดิบที่มีความสำคัญต่องานศิลปกรรมประจำชาติไทยก็ว่าได้ จนต่อมาเมื่อมีการนำสังเคราะห์มาใช้ทดแทน ความนิยมในการใช้ยางรักจึงลดน้อยลง ทั้ง ๆ ที่คุณค่าแท้จริงของยางรักไม่ได้ลบเลือน แต่ด้วยปัจจัยหลาย ๆ ประการดังได้กล่าวมาข้างต้นทำให้คนในปัจจุบันมองข้ามคุณค่าของยางรัก ดังนั้นคงถึงเวลาแล้วที่ต้องหันกลับมาช่วยกันในด้านที่จะทำให้คุณค่าของยางรักกลับคืนมาก่อนที่ผู้คนรุ่นหลังจะไม่รู้จักยางรักในอนาคต

อย่างไรก็ดีจากการที่ยางรักหายากและมีราคาสูงขึ้นเรื่อย ๆ มีผลให้คนไทยในยุคต่อมาหันมานิยมใช้สังเคราะห์แทนทั้งในงานสถาปัตยกรรม การทำเครื่องใช้ไม้สอยทั่วไป และการทำผลิตภัณฑ์ของที่ระลึก เนื่องจากมีราคาถูก หาซื้อได้ง่ายและใช้สะดวก ส่วนการใช้ยางรักยังมีอยู่บ้างก็เฉพาะในการทำผลิตภัณฑ์เพื่อการส่งออก และของที่ระลึกที่เน้นคุณค่าทางศิลปะ ซึ่งสามารถจำหน่ายในราคาแพงเท่านั้น

“อย่างการซ่อมกรุงรัตนโกสินทร์ที่ผ่านมา ถ้าไม่ใช่สีพลาสติก ก็เป็นสีโพลียูรีเทน ซึ่งลอกตาได้ชั่วคราวช่วยยาม พอหลังจากนั้นไม่กี่ปีก็ร่อนหมด เพราะสีพวกนี้มีอายุการใช้งานไม่ถึง 10 ปี ขณะที่ของโบราณและหน้าบันเก่า ๆ หลายแห่งที่ใช้ยางรักอายุเป็นร้อย ๆ ปีก็ยังอยู่ได้” (ศิริชัย หวังเจริญตระกูล, 2542: 84)

ด้วยเหตุนี้โครงการศึกษาพัฒนาการทำเครื่องเงินไทยและปรับปรุงคุณภาพยางรักใหญ่จึงได้เกิดขึ้น โดยมี ดร.วิชัย หวังเจริญตระกูล และสมถวิล นิลวิไล ซึ่งบุคคลทั้งสองเป็นนักวิชาการในสวนวิทยาศาสตร์เพื่อการอนุรักษ์สังกัดสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากรภายใต้การสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จุดมุ่งหมายในการศึกษาคือการปรับปรุงคุณภาพยางรักให้ดีขึ้น และสนใจให้เกิดการนำไปใช้ในส่วนงานอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังเพื่อทำให้ยางรักเป็นส่วนสำคัญในการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมร่วมสมัยได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป เพราะตามหลักสากลแล้ว การอนุรักษ์งานด้านศิลปะโบราณวัตถุจะต้องคำนึงถึงวัสดุและเทคนิควิธีการให้ใกล้เคียงกับของเดิมมากที่สุด ดังจะเห็นได้จากการสัมภาษณ์หัวหน้ากลุ่มช่างเขียนทองช่างสิบหมู่ กรมศิลปากร ที่ให้ทัศนะในเรื่องนี้ว่า แนวทางการอนุรักษ์ศิลปะโบราณวัตถุให้คงสภาพเดิมในอดีตยังคงเป็นความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ต้องใช้ยางรักดังเช่น การเขียนลายรดน้ำปิดทองในงานศิลปะหากมีการใช้สีน้ำมันปนกับยางรักลายที่เขียนจะไม่ติดเลย (สัมภาษณ์นายสุธี เสลา สถานที่สำนักงานช่างสิบหมู่ จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ 31 เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2555)